

„Minden Egész eltörött...”

Négy író-*barátnő*
levelezése a délszláv
háború idejéből

Rada Iveković,
Biljana Jovanović,
Maruša Krese és
Radmila Lazić

Az okos elemző, Rada Iveković (1945), zág-rábi filozófus, indológus és író. Egyike annak az „öt boszorkánynak”, öt horvát írónőnek, aki ellen a horvát sajtó hadjáratot indított hazafiatlanság miatt. 1991 óta Párizsban él, ahol filozófiát tanít. (Őt, a világlátott feministát a zág-rábi légi-riadók idején azzal kecsgettette egyik szomszédasszonya, hogy az óvóhelyen majd keresztretjvényt fejthet.)

A Madonna-szépségű szerb író, Biljana Jovanović (1953–1996), a csoport legizgágább szabadságharcosa, akinek mind közt a legnyersebb, leglegendésebb a stílusa. Ljubljana, Belgrád és Szkopje közt cikázva tudósítja a többieket az ottani háborúellenes megmozdulásokról, közhangulatról, életről, miközben a helyzet súlyosbodását, a határok merevedését maga is a bőrén tapasztalja. Akárhogy tartja is magát, a háborút végül mégsem képes „megemészteni”, meghal gyomorrákban, 43 éves korában.

*A Berlinben élő törekeny szlovén költő-*nő* és pszichiáter, Maruša Krese (1947)*

Szlovénia elszakadásakor azt kérde: „Quo vadis, Szlovénia?”, mert már látja, hogy a rászakadt függetlenség mi minden rosszat, provinciálist, pökhendi reflexet is előhoz e kis nép tudatalattijából. Úgy érzi, elveszti a gyökereit, a nyelvét, a barátait, mindenét, amivel egy költő egyáltalán rendelkezhet.

A kvartett negyedik tagja a vérbő, csupa szív, a szerb költészet élvonalába tartozó költő, Radmila Lazić (1949). Egészségügyi Főiskolát végzett, és ápolónő. A háború alatt is Belgrádban élt. Leveleiben a hátországiak dühe, aggódása, bánata, tehetetlensége, félelme szólal meg, akik elkeseredetten próbálnak tenni valamit a maguk eszközeivel az eluralkodott örület ellen.

A levelek – illetve faxok – 1991 júniusa és 1992 novembere között végigkövetik az első plitvicei, Borovo Seló-i incidensektől kezdve a délszláv háború kitörését, a „tíznapos” szlovén háborút, Szlovénia és Horvátország elszakadását, a fővárosokban eluralkodó pszichózist, Szarajevó agóniáját, barátaik tragédiáit, a menekülők kálváriáját és az ellenzéki mozgalmak tevékenységét, a tüntetéseket, népgyűléseket, a diplomáciai huza-vonát...mindaddig, míg végül minderre már nem találnak szavakat.

A 125 levelet, és újságcikkeket, naplórészletet, felhívásokat, nyilatkozatokat tartalmazó könyv komor olvasmány. Olyan leveleket próbáltunk összeválogatni belőle, melyek a háborúnak a magánéletre, a mindennapokra, a gondolkodásra gyakorolt hatását mutat-

ják föl. Szólnak az emberi szenvedésről, az illúziók elvesztéséről, a létbizonytalanságról és mindenekelőtt – a halálról. Szólnak ugyanakkor az együttérzésről és a szeretetről is, ami egyedüli menedékünk az apokalipszis láttán.

Összeállításunkban az írók levelezésén kívül szerepel még két írás: Jelena Trpković festőművésznő Dubrovnik bombázása idején írott naplója és Mira Furlan, emigrációba kényszerült horvát színésznő nyílt levele. *A Vjetar ide na jug, i obrće se na sjever* („Siet délre, és átmegy észak felé; körbe-körbe siet a szél”) című könyvet a belgrádi Radio B92 adta ki 1994-ben. Egy rövidített változata megjelent német fordításban is (Briefe von Frauen über Krieg und Nationalismus, Edition Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1993.).

„Siet délre, és átmegy
észak felé; körbe-körbe
siet a szél”
(*A Prédikátor Salamon könyve*)

Párizs, 1991. június 26.

Radmilának, Biljanának és Marušának

Tudom, nincs értelme, hogy Párizsban üljek és Jugoszlávia szétesése miatt aggódjam ahelyett, hogy a helyszínen „élvezném” élőben. *J'ai la mort dans l'ame*, azaz teljesen hidegen hagy. Törődöm is vele, hogy szétesik, hogy különválnak, jóllehet nem vagyok az általam retrográdnak tartott sok kicsi szuverén állam híve. Egyszerűen átjárkálnánk a határokon, ügyet se vetve rájuk. Félek azonban az erőszaktól, már második éve látom, ahogy ébrednek és erősödik a szörny, egyre vérengzőbb lesz, látom, hogy mindenki legszívesebben a szomszédja torkának ugrana, hogy lehetetlen gátat vetni a gyűlöletnek. *Egy húrton pendülnek* – mindegyik ugyanolyan elvakult, és ugyanazt hajtogatja: hogy meg kell ölni a másikat. Ha a dolog erőszak nélkül is menne, akkor nekem valóban mindegy lenne. De félek a *holnapi* háborútól. Undorodom ettől a barbár, primitív, pirospozsgás, nekibuzdult, nacionalista és – természetesen – férfi-, „észjárás”-tól. És gyöngéden gondolok Renaud, a francia sanzonszerző „Madame Thatcher” című dalára, melyet mintha a mi undok népeinkről írt volna.

Egyetlen nő sem olyan hülye, hogy revolvert fényesítsen, mondja Renaud. Remélem, ez a jövőben is így lesz. A nők született pacifisták. Tegnapelőtt odaadtam francia ismerőseinknek a tengerparti lakásunk kulcsát. Ma telefonáltam nekik, hogy nem mehetnek a tengerre, habár még tegnap is arról győzködtem őket, hogy a tengerpart északi része biztonságos, ott béke van, Szlovéniában nem történhet baj, a tűzfészek délkeleten, a szerbek és a horvátok között van, meg Koszovón. Ma hírek érkeztek az első etnikai zavargásokról Glinában,¹ és arról, hogy tankok vonultak be Szlovéniába. Egész este Ljubljanát hívom, nem lehet megkapni, folyton „foglalt”-at jelez. Fölhívom Gorant² Belgrádban, azt mondja: „Még ne gyere vissza, várd meg, amíg vége lesz.” Nekem meg sietős lenne a dologom, már vissza kellett volna utaznom Zágrábba dolgozni, a jegyem le van foglalva az Unitoursnál. Beszéltem az Unitoursszal is, azt mondják, nem tudják előre megmondani, mikor indul a járatuk, erről *ad hoc* fognak dönteni. Telefonálok Gilles-

1 Horvátországi település Zágrábtól kb. 50 km-re délre, a horvát-boszniai határon.

2 Goran Fejić, Rada Iveković férje, egykori diplomata a volt Jugoszláviában.

nek, és megkérem, engedje be a manzárdlakásomba Srđát,³ aki repülővel jön, és szeretne itt maradni addig, amíg nálunk normalizálódik a helyzet.

Késő éjszakáig telefonálgatunk egymásnak, ideiglenesen itt élő jugoszlávok, de hívnak a francia barátaink is, azt kérdik, Zágrábtól milyen távolságra történtek ezek az incidensek. Bekapcsolom a *France-Infos*-t, ami napközben hétpercenként mond híreket, éjjel ritkábban, és idegeskedem. Fölvívom Listt⁴ Grazban, és megkérem, fogadja be S.-t, akihez, ha majd gyorsan le kell lépnie külföldre, ez lesz a legközelebb. Félek, hogy mozgósítani akarják. Most elsőéves egyetemista, és már volt katona: „kék egyenruhás”⁵ Mladenovácban. Telefonálok S.-nek, lediktálom neki Lisl címét és telefonszámát, ellátom tanácsokkal, ő hóbörög, játssza a nagyfiút, önálló akar lenni, jócskán kinyílt a csipája ez alatt a fél év alatt, amíg távol voltam. A nagy önállósága abban nyilvánul meg, hogy a barátaival iszik, cigarettázik, kártyázik, duhajkodik, és nem izgatja magát a hírek miatt. Egyáltalán nem ijedt meg, legalábbis úgy tűnik. Újra hívom Ljubljánát, egy géphang azt mondja, a vonalak túlterheltek, próbáljam később. Megint fölvívom Gorant, aki haza se ment, tárcsázom a munkahelyi számát, nem először éjszakázik odabent. Várj még egy kicsit, mondja, de ha nem megyek haza, akkor nem tudom S.-t hova tenni, a lakásom túl kicsi, és különben is, azzal se oldok meg semmit, ha itt maradok, előbb-utóbb elfogy a pénzem, az idő meg csak telik, mindenképp haza kell mennem. Úgy érzem, még mindig jobb, ha otthon vagyok, mint külföldön. Goran még reménykedik: Meglátod, minden rendbe jön, nemsoká elmegyünk nyaralni. S. telefonál, hogy már nem járnak a távolsági buszjáratok, autóbusszal csak Szlovénián tudott átjönni, még az volt a legolcsóbb. Kitalálunk valamit, mondom, jössz repülővel, itt meg majd segítenek a barátaim.

Hamarjában kihirdették Szlovénia és Horvátország elszakadását és függetlenségét, amit a szövetségi kormány tegnap már el is utasított. Nemrég talán még lehetett volna tárgyalni a konföderációról, ha Szerbia hajlandó lett volna rá. Szlovéniával most már vége, Horvátország azonban esetleg még belemenne az államszövetség valamilyen formájába, tekintettel soknemzetiségű lakosságára. Sajnos ebben a játszmában és konfliktusban számomra senki sem szimpatikus. Egyikőjükkel sem tudok azonosulni.

A hazám elvesztését – ami most már valószínűleg (és talán végérvényesen) bekövetkezik – én személy szerint úgy élem meg, akárcsak anyám halálát. Anyám 1989 szeptemberében, közvetlenül ezek előtt az események előtt halt meg. A közhiedelemmel ellentétben szerintem *nem* természetes, hogy a szüleink korábban haljanak meg, mint mi. Ellenkezőleg, az lenne a természetes, hogyha sohasem hagynának el bennünket. Mert ők jelentik számunkra – legalábbis tudat alatt – a biztonságot és a kikötőt, azt az alapot, ami nélkül nem lehetünk. Legalábbis én így vagyok vele. Elveszteni a szüleinket annyi, mint elveszteni a talajt a lábunk alól. Ugyanez áll a hazára is, amelyet én mindig is egységesnek éreztem és tekintettem. Az életemet szó szerint Zágráb és Belgrád között éltem le, párhuzamosan élve mindkét városban. Az én családom mindig is köztársaságok és népek között és fölött létezett, akkoriban ezt úgy hívták: jugoszlávnak lenni. Ezt a jelzöt nemrégien elvették tőlünk, kompromittálták, ahogy kompromittálták a népeink nevét is. Először „Emberek félúton a köztársaságok között” címmel írtam erről a *Danas*ban 1988 márciusában, amikor már mutatkoztak a felbomlás jelei. Ez a napló-cikkem akkoriban elég jó fogadtatásban részesült mindenütt. Ma biztosan meglincselnének miatta. A hazám elvesztéséről hazafias hév nélkül beszélek. Utálok minden kötöttséget, ami nemze-

3 Srđa Iveković, Rada Iveković unokaöccse.

4 Dr. Elisabeth List, a grazi egyetem filozófianára, Rada Iveković barátnője és kolléganője.

5 A mladenováci repülős alakulat kék egyenruhát hord.

ti hovatarozásomból adódik. Végtére is véletlen, melyik néphez tartozunk. A szülők – különösen az anya – elvesztése azonban annyiban hasonló a haza elvesztéséhez, hogy mindkettő az alapvető ontológiai bizonytalanság és gyökértelenség állapotába taszít bennünket. Filozófiai beállítottságomból kifolyólag elvben mindig is nagyra értékeltem, dicsértem és kívánatosnak tartottam az ontológiai bizonytalanságot. Egzisztenciálisan azonban ez az állapot alig elviselhető.

Rada

Ljubljana Berlinnek
1991. július 3–4.

Maruša, „meghívó leveleink” csupán abba a gettóba szólnak majd, amelyben így vagy úgy élni fogunk, ott, Berlinben, vagy itt, Ljubljánában, Belgrádban vagy Zágrádban... Mindegy. A gettótudatot már a lelkünkbe sütötték, mint valami bélyeget vagy stigmát – nem lesz képes behegedni.

Ljubljanát egyfolytában *szirénázással bombázzák!* Igen. Szirénázással, nem bombákkal! Fölhívom Zlatkót a Tugomerjeván: „Lemész?” „Nem.” „Hát te?” „En sem.” „Oké, majd beszélünk. Hívj föl, ha úgy döntesz, hogy lemész.” (Az óvóhelyre, hová máshová.)

Egyik nap a hangrobbanás a fürdőszobában ért. Épp fürödtem, és be is akartam fejezni a fürdést. Szól a telefon. Zlatko az: „Lemész?” „És te?” „Nem, szia.” „Majd hívlak” – így megy ez napjában kétszer-háromszor. És a szentháromság: Bavčar,⁶ Janša⁷ a lovon, ahogy mondtad, és Kacin⁸ – ő talán valamilyen régi mopeden, izzadtan és idegesen a *masinától való félelmében – a tévéből vezénylik ezt a maguk kis különbejáratú háborúját.*

Rastko⁹ elvitte a gyerekeket Rovinjba, úgyhogy most egyedül vagyok idehaza.

Ljubljanába megérkezett Zágrádból Goran Cvetković¹⁰ és Primož Bebler.¹¹ Este, úgy tizenegy óra körül bemegyünk a városba szórakozni a koperi rendszámú kocsijukkal. Először két-három ital a *Macskában*, ott, ahol a papírhajókat úsztattuk a folyón, aztán irány a PEN. A teraszon az egyik asztalnál négyen ülnek, egyedül Karpo Godinát¹² ismerem közülük; leülünk a szomszéd asztalhoz. Egyedül vagyunk az egész kávéházban: körülöttünk a forró, csöndes, háborús ljubljana éjszaka. Mindkét társaság késő éjszakaig a kávéházban ücsörög, és amott szlovénül, emitt pedig szerbül folytat egymáshoz nagyon hasonló beszélgetést. Hét ember, aki „a háború közepette” hátat fordított a közös ljubljana pszichózisnak és örületnek, itt ül éjnek idején egy kihalt kávéházban, és

---

6 Igor Bavčar, belügyminiszter, a Janez Janša és társai elleni per („négyek pere”) alkalmából alapított *Emberi Jogi Bizottság* tagja, a szlovén Demokrata Párt elnöke.

7 Janez Janša (1958), szlovén védelmi miniszter, 1993-tól a Szociáldemokrata Párt elnöke; korábban újságíró; 1988-ban a ljubljana Katonai Bíróság eljárást folytatott Janša és három társa ellen „katonai titoknak” minősülő dokumentum nyilvánosságra hozatala miatt. A per idején az egész szlovén közvélemény, akár csak a belgrádi ellenzék, a „négyek” védelmére kelt.

8 Tájékoztatásügyi miniszter.

9 Rastko Močnik, Biljana Jovanović férje, szociológus, ljubljana egyetemi tanár, az UJDI (Jugoszláv Demokratikus Kezdeményezések Szövetsége – 1989-ben, a többi pártot megelőzően alakult) és a Polgári Ellenállási Mozgalom (1992. február 29-én alakult) tagja, a *Bizottság az emberi jogok védelméért* megalapítója (melyet Janez Janša és társai – a „négyek pere” alkalmából alapítottak), a szlovén Szociáldemokrata Unió elnöke.

10 Az UJDI, a Polgári Ellenállási Mozgalom és a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom tagja.

11 Színházi rendező, az UJDI, a Polgári Ellenállási Mozgalom és a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom tagja.

12 Karpo Acimović Godina filmrendező.

mondja a magáét, szinte ugyanazokat a dolgokat. Mindannyian „kivonták magukat és a családjukat a forgalomból”, azok pedig, akik nem „vonták ki magukat a forgalomból”, azok nem jönnek ki az utcára, nem kocsmáznak (különben is, tudod, errefelé ez már régóta nem szokás), nem csavarognak éjnek idején a barikádok között, ahogy mi hárman, „lökött idegenek”. Hajnali háromkor valóban a barikádokkal fölszabdalt Ljubljánában kóválygunk, és persze egyetlen olyan utcát se találunk, ahol átvághatnánk, a Területvédő őrség kétszer is útba igazít, merre menjünk, aztán egyszer csak a szlovén parlament előtt találjuk magunkat. Előttünk egy húszéves fiú a szlovén területvédelem egyenruhájában, ránk szegezett fegyverrel. Int a puskájával, hogy szálljunk ki. Reszket, mint a nyárfalevél. Vele „reszket” a puskája is. Egy szál magában. Mi meg hárman. Ráadásul koperi rendszám táblájú kocsival. Belgrádi iratokkal rendelkező három egyén éjjel háromkor a kihalt Ljubljana közepén; nézegeti az iratainkat, Primož szlovénül beszél velem, a fiú ettől teljesen zavarba jön, Primož igazolványában különben is az áll, hogy New Yorkban született. Egyébként is, kik vagyunk, mit csinálunk, mit keresünk itt, és mi a foglalkozásunk? A „Duško Radović Színház”, aha, mondja a fiú. És Goran felé fordítja a puskáját. „Belgrádi Rádió”. „Szabadfoglalkozású”, és a puska rám szegeződik. Összeszorítom a számat: nem fogod elhinni, Maruša, de majdnem elnevettem magam. Összeszorítom a számat, és elfordítom a fejem, hogy a tőlünk két lépésre álló, ijedt területvédelmi fiú, akit ideállítottak egymagában éjjelre, hogy védje a nemzet épületét, meg ne lásson valamit (mit?), és a „remegéstől” el ne süsse véletlenül a puskáját, a *thomson*ot vagy micsodát, amit egyikünktről a másikunk felé fordít. Szörnyen meg van döbbenve, egy szót se ért az egészből, és iszonyúan fél, nem érti, hogy kerültünk mi ide hárman. En teljes erőmből próbálok visszafojtani a nevetésemet, miközben Primož a maga tengerparti szlovén dialektusában türelmesen magyarázza neki, hogy látogatóban vagyunk, Ancaranóból jöttünk, ahol a mamája lakik, Belgrádot persze nem említi, sem azt, hogy én itt lakom, no, és aztán eltévedtünk a barikádok között. A fiú végül elenged bennünket.

Koseza felé indulunk az autóval, és ahelyett, hogy kiérnénk a Vodnikovára, újra meg újra visszajutunk a Celovškára, éppen a két központi barikád közé. Kétfelől megindulnak felénk ránk szegezett fegyverekkel... Én a hátsó ülésen kezdek egyre lejjebb csúszni... Primož lassan befordul, és halálos nyugalommal behajt a legközelebbi mellékutcaiba... Nem volt rá időnk, hogy megijedjünk, meg egy kicsit részegek is voltunk. Másnap Rastko azt mondja a telefonban, hogy „örültek” vagyunk.

Adio, jó éjt, vigyázzanak rátok az angyalok!

Biljanád

Belgrád Berlinnek
1991. július 10–11.

Indulunk Belgrádba: először elromlik a kocsis, aztán a szlovén rendőrség és a Janša-fiúk valami mellékutakra terelnek bennünket, komor-komoly falvakon keresztül tudunk csak átvergődni az országon. Az autót járhatatlan, aláaknázták; isten háta mögötti bekötőutakon kódorogtunkban meglep bennünket az éjszaka. A szlovén–horvát határon (Bregana) a horvát rendőrök megparancsolják, hogy vegyünk ki mindent az autóból: könyveket, dossziékat... mindent ki kell pakolnunk. Átengednek. „Van fegyverük?” „Nincs.” Aztán: Bregánától Belgrádig néhány (katonai, talán fegyvert szállító) teherautótól eltekintve egyes-egyedül vagyunk az egész országúton. Már azt se tudod, hol, melyik országban jársz, s hogy milyen városok sorakoznak kétfelől az út mentén. Hajnal-

ban a szerb–horvát határon stoptáblájával integetve megállít bennünket egy közlekedési rendőr. Társa az út mellett álló rendőrautón fekszik elterülve. Holtfáradtak vagyunk a húsz óra vezetéstől a kísértetiesen üres úton, és süketek S. O'Connor hangjától: *Nothing compares to you*. A közlekedési rendőr: „Hé, te, hát fejszéved kell neked integetnem, hogy megállj végre?” „Nem láttuk.” Kikapcsolom a *Nothing compares to you*t. „Mi dolgok Belgrádban?” Lapozgatja az igazolványunkat. „Ott élünk.” „És hol voltatok? A tengeren, mi?” „Bekötve meg nem vagy, hol a biztonsági öved?” „Ne most kösd be, most ülsz. Tudod, mit, komám, meg kell hogy büntesselek az egyik öv miatt, itt állunk egész éjszaka, a főnök nem fogja elhinni, hogy senki se járt erre. Nézd, olyan mintha atomtámadás lett volna, egy teremtett lélek sincs az egész úton; nem volt egy kéjtutazás, mi?” „Hát nem.” Fegyvert nem kerestek nálunk, nem kutattak át, csak megbüntettek az egyik öv miatt, a másikat annyiban hagyta. Innen, ettől a nevetséges örségtől Belgrádig egyfolytában: *Nothing compares to you*.

*Adio,
Biljanád*

Zágráb–Belgrád, 1991. júliusától

Drága Maruša,

...Ivan¹³ és Maja¹⁴ megijedtek, hogy most már nem fognak tudni Belgrádba utazni, ahonnan Kairóba kell repülniük. Ezért megszakították a nyaralásukat, ami egyébként se volt igazi nyaralás, mivel minden balul sült el. Srđát fölraktuk a párizsi gépre (a távolsági járat már nem jár Szlovénián keresztül), irány a manzárdom, én meg kikísértem Ivant, Maját és Ratkót¹⁵ a zágrábi „Matoš” pályaudvarra, ahonnan Belgrádba utaztak. A búcsúzkodásunk úgy zajlott, mint a filmekben, amikor a hős száműzetésbe megy, nem tudtuk, látjuk-e egymást valaha az életben. Idegesen, szorongva, kurtán-furcsán búcsúzunk el egymástól a peronon, a vonat még ugyanolyan, amilyen mindig is volt, amióta – már évtizedek óta – szűkebb és tágabb családom tagjai pendliznek vele. Megoldatlanul hagyjuk magunk mögött valamennyi közös és egyéni problémánkat, csak a félelem, a talajvesztettség és a növekvő bizonytalanság az egyedüli bizonyosság az életünkben.

Utánuk nemsokára én is Belgrádba megyek Goranhoz, és jön, aminek jönnie kell. Ante Marković¹⁶ azt ajánlja Horvátországnak és Szlovéniának, hogy hirdessenek moratóriumot a már kihirdetett függetlenségre és elszakadásra. Abban a hiábavaló reményben ringatja magát, hogy a dolog majd magától megoldódik, talán megfelelőeknek róla... Lázás diplomáciai tevékenység kezdődik, amiben majdhogynem férj nélkül maradok. Goran külügyminisztériumi tanácsadóként külföldi békemissionáriusokkal tárgyal, akik azért zárandokolnak hozzánk, mert azt hiszik, az értelem képes fölvenni a harcot az örülettel... Goran – ha nem lennének erkölcsi skrupulusai – egész regényt tudna írni Jugoszlávia fölbomlásáról, mivel elég szellemes hozzá és jó a memóriája is. De ez szerinte „háborús üzérkedés” lenne. Az Európai Közösség külügyminiszterei úgy döntenek, hogy

13 Ivan Iveković, Rada Iveković bátyja, Srđa apja; jogász és politológus, Afrika- és Arábia-szakértő, ekkoriban Jugoszlávia egyiptomi nagykövete volt, ma a kairói Amerikai Egyetemen tanít politológiát.

14 Maja Šorić, Ivan Iveković felesége.

15 Ratko Iveković, a fiuk.

16 (1924), villamosmérnök; 1982–1986: horvát miniszterelnök, 1986–1988: a horvát Államelnökség elnöke, a JK SZ KB elnökségi tagja. 1989. január–1991. december 20.: Jugoszlávia szövetségi kormányfője.

fegyvereladási embargót vezetnek be valamennyi háborúzó fél ellen, és befagyasztyják a pénzügyi segítséget is. Az embargó eredménytelen. Valóban, a harcoló felek vajon honnan szerzik be a fegyvert, és ki fogja ezt a csőcseléket lefegyverezni...? A háború befejeztével csökken a feszültség Szlovéniában, viszont nő Horvátországban... Belgrádi lakásunkban azt hallom a rádióban, hogy a lelke mélyén minden horvát usztasa,¹⁷ és szégyellem magam a helyett a hülye helyett, aki ezt mondta. Néha a belgrádi taxisok is mondanak hasonlókat, de nem mindegyik. A banjicai önkiszolgáló üzletben ugyanezt hallom, viszont a piacon szó sincs ilyesmiről, akárcsak a „Zdenka” nevű boltban, amely Goranék házában, a találón *Őt idiótának* nevezett, lepusztult toronyházak egyikében van.

Maruša, már a hírek sem hírek többé, nincs bennük egyetlen információ sem, csak tendenciózus sovinizta blabla és harcra való bujtogatás. Bár tudom, hogy a dolog már legalább négy-öt éve a levegőben volt, és a helyzet egyre jobban elmérgesedett (főleg a Szerb Kommunisták Szövetsége KB-ának hírhedt 8. ülészsaka óta 1987-ben,¹⁸ amelyen puccs zajlott le, legelőször a Párton belül, ahogy az egy pártállamban illik), és bár tudom, hogy a horvát tévé se jobb, és nem marad adósuk (érdekes lenne elemezni ezeknek az ideológiáknak a szóhasználatát), mégis, valahogy kényelmetlenül érzem magam. Goran a megbeszélésekről késő éjjel vagy csak másnaponta ér haza, hogy lezuhanyozzon és tiszta inget vegyen. Náluk is ostromállapot van, egyre sápadtabb és elkeseredettebb, egyre jobban undorodik a köztársasági delegációktól, ráadásul teljesen kimerült és kiéhezett. Tőlem szerez tudomást a legújabb hírekről, kivéve az „első kézből” kapott információkat (a munkahelyen tulajdonképpen nincs is ideje arra, hogy megtudja, valójában mi történt a frontokon). Amíg ő így apránként fölőrlik, addig én a városban normális emberekkel találkozom, akikkel – külön-külön tehetetlenek – együttesen szegülünk ellen az örületnek. Ezek: Ljuba Minić,¹⁹ Obrad Savić,²⁰ Biljana Jovanović, Žarana Papić,²¹ Tanja Majstorović,²² Sonja Biserko,²³ Jela Jevremović,²⁴ Milorad Belančić,²⁵ Dragan Velikić,²⁶ Bogdan Bogdanović,²⁷ Vesna Pešić,²⁸ Zoran Jeličić,²⁹ Slobodanka

---

17 Az 1932-ben alakult usztasa mozgalom célja a független horvát állam megteremtése volt. Vezetője Ante Pavelić, a Horvát Jogpárt korábbi parlamenti képviselője volt. 1941. április 10-én Független Horvát Állam néven kikiáltották az usztasa államot, melynek kormányfője Ante Pavelić lett. A FHÁ minden olyan területre igényt tartott, amely valaha Horvátországhoz tartozott. Az etnikailag tiszta horvát állam megteremtése érdekében államvédelmi és fajvédelmi törvényt hoztak. Betiltották a pravoszláv egyházat, a muzulmánokat katolikus hitre akarták téríteni, a szerb lakosság nagy részét elűldözték, vagy koncentrációs táborba hurcolták és kivégezték. A Független Horvát Állam a németek kiűzésével szűnt meg.

18 A JK SZ Központi Bizottságának 1987. október 5–6-án tartott ülészsaka, melyet a televízió is élőben közvetített. Slobodan Milošević, aki ekkor a Szerb Kommunisták Szövetsége KB Elnökségének elnöke volt, puccsal kiszorította a hatalomból Ivan Stambolićot, a Szerb Köztársasági Elnökség elnökét, akit nacionalizmussal és a koszovói helyzet megítélésében tanúsított revizionizmussal vádolt. Bővebben lásd Laura Silber és Allan Little: *Jugoszlávia halála* (Zrínyi Kiadó, 1996).

19 Pszichológus, a *Nők feketében* nevű ellenzéki mozgalom tagja.

20 Obrad Savić-Badi (1948), filozófus, egyetemi asszisztens, az UJDI, a Polgári Ellenállási Mozgalom, a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom és a Belgrádi Kör tagja.

21 Szociológus és antropológus, egyetemi tanár, ismert feminista.

22 Műfordító.

23 A szerbiai Helsinki Emberi Jogi Bizottság vezetője.

24 A *Yutel* egykori újságírója.

25 Filozófus, a *Tekst* című posztmodern folyóirat szerkesztője.

26 (1953), szerb prózaíró.

27 (1922) építész; a JK SZ KB tagja, hosszú ideig Belgrád polgármestere, az Építészeti Egyetem tanára, a Belgrádi Kör tagja, közíró.

28 (1940), szociológus, a szerb Reformpárt elnöke, az UJDI és a BHM tagja, a „Háborúellenes Akcióközpont” alapítója Belgrádban.

29 Közgazdász, újságíró.

Ast³⁰ és még sokan mások. Égnek a telefonvonalaink, Zágrábbal még lehet beszélni. A Parlament előtt megrendezzük az első háborúellenes tüntetéseket, maroknyian vagyunk, talán ezren ha lehetünk, mindenki virággal a kezében, aláírunk egy békepetíciót, a napsütéstől majd' felforr az agyvizünk – dél van. Jelával elmegyek ebédelni, izzadunk, mint a lovak, az amerikaiak és az imperialisták intrikáiról beszélgetünk.

Dragan Velikić felesége és gyereke Pulában él, ezért kölcsönösen kifejezzük egymásnak együttérzésünket a jövőbeli Horvátország és Szerbia közti utazás ellehetetlenülése miatt. Elmondom neki, hogy én autóbusszal fogok Zágrábba menni, ő is, válaszol, különben sincs más lehetőségünk.

Szeretettel, Rada

1991. július vége

*Ljubljana Marušának
Biljana Berlinnek*

Ugyanaz az töküres „Testvériség–egység” autótút Belgrád és Ljubljana között, akárcsak két hete; jobbra is, balra is háború. „Nemsokára eléri a közepét is!” Lehet, hogy most megyünk legutoljára ezen az úton?! Vagy: ha az egyiket lezárják, megnyitnak egy másikat; csak út legyen!

Ljubljana határában az útszélre tolt narancssárga barikádok. Új művészet! Avagy: miért szereti Janša a vasat és a narancssárga színt?

A Tugomerjeva utca 2-ben, amelynek kilencedik emeleti lakásából néztem a pökhen-di fegyveresek randalírozását odalent, a Celovška utcai nagy barikádnál, most „területvédő” Saša vendégeskedik nálunk. Vendégmunkások gyereke – a Szlovéniában élő „büdös bosnyákok” második hullámából való. Megiszunk egy sört, és hallgatjuk „Saša” történetét: az iskolában a fiúk, főleg az idősebbek, a fához kötözték, és lehugyozták őt is meg a fát is. „Saša” pedig csak túrt, mindent megjegyzett, és várta, mikor jön el az ő ideje, amikor majd ő is „erős” lesz. A középiskolát nem fejezte be, mert kidobták. Először bűnöző lett, aztán a katonaságnál „niši specialista”,³¹ utána munkanélküli, végül a Celovška utcai fő „honvédelmi” barikád parancsnoka.

„Az volt a parancs, hogy csőre legyen töltve a fegyverünk. És hogy lőjünk minden autóra, amelyik nem áll meg.”

„A kerekébe?”

„Nem. A vezető fejébe.”

„A fejébe???”

„Igen. A fejébe.”

„És most mihez kezdesz? A háborúnak vége, nem igaz?”

„A Janša-féle alakulathoz hívnak... a fizetés elég jó, lakást is ígértek...”

„Ez valami új hadsereg?”

„Nem, a katonai rendőrség.”

„Hogy elkapd azokat, akik nem engedelmeskednek a mozgósítási parancsnak?!”

„Neeem! De rendet kell csinálni! Itt van például ez a Zmago³²...”

---

30 Újságíró.

31 Elitalakulat, a 63. Ejtőernyős Dandár a dél-szerbiai Nišben.

32 A profasiszta Szlovén Nacionalista Párt elnöke, parlamenti képviselő.

„A rendcsinálás a rendőrség dolga.”
„A katonai rendőrség hatékonyabb.”
„Hány éves vagy, Saša?”
„Huszonkettő.”

A huszonkét éves „Saša” a Celovška utcai barikádon a többi, nálánál idősebb „területvédő” parancsnoka volt. Hét nap, hét éjjel rettegésben tartotta a környéket. Megállította és átkutatta a járókelőket, és a puskája távcsövén keresztül fürkészte és méregette a kihalt utcán lévő alkalmasabb célpontokat.

„Nem volt, aki leváltson?”
„Föl voltunk spannolva.”
„Nem féltél?”
„Nem.”

Zágráb–Rijeka, 1991. augusztus közepe

Drágáim!

Zágrábba az egyik legutolsó autóbusszal érkeztem augusztus 15-én. Az autóbuszban ott volt Frano Cetinić³³ is. Augusztus 16-án kikiáltották a Kelet-szlavóniai Szerb Autonóm Területet. Óvatos becslések szerint Horvátországban hat hét alatt négyszáz ember halt meg a harcokban.

Még van annyi időm, hogy Zágrábból kocsival leugorjak néhány napra Rijekába. So-káig egy horvát gárdistákat szállító teherautó mögött haladok. A fiúknak fekete kendő van a homlokukra kötve – akárcsak Rambónak –, néhányan még fekete szemüveget is viselnek, amitől „futkos a hideg a hátamon” (ahogy a franciák mondják).

Az anyám emléke, aki 1989. szeptember 3-án halt meg Rijekában, időről időre visszahúz ide. Ezen az évfordulón Ivan föl szokott hívni Kairóból. Örülök, hogy ő is észben tartja. A házban és a kertben minden anyámra emlékeztet. Az időt egyfajta *repliment sur moi-même*-mel³⁴ töltöm, a gyerekkoromra, a szüleimre, főleg az anyámra való emlékezéssel, aki úgy hozzánőtt ehhez a házhoz. Tavaly, a halála utáni első nyáron legalább négy hónapot töltöttem itt remetei magányban, és még szívesen maradtam volna tovább is. Egy rövid ideig itt volt velem Zoranče is, Zoran Arbutina,³⁵ akinek meleg barátsága – az általa kiváltott időnkénti csalánkiütésektől eltekintve – vizsgálatilag hatott rám. Idén Zoran nélkül próbálok rendbe hozni a kertet, lemetszeni a virágokat, gondozni az oleandereket, amiket még a mama ültetett, és végiglátogatom a barátnöit, az öreg finn Elza nénit és Léna nénit, mama spliti iskolatársát. Mintha sejteném, hogy talán soha többé nem jövök ide.

Ezen az 1989-es őszön a következő sorrendben történtek a dolgok: először anyám halála, azután Danilo Kiš³⁶ halála, utána pedig a berlini fal ledöntése. Emlékszem, mennyi-

---

33 A párizsi *Radio France Internationale* újságírója.

34 Önmagába mélyedés, meditáció.

35 Fiatal filozófus, Rada Iveković volt tanítványa, ma Bonnban él újságíróként.

36 Danilo Kiš (1935–1989) szerb dráma- és prózaíró, műfordító. Petőfi, József Attila, Radnóti, Pilinszky, Petri, Tolnai Ottó verseit fordította szerbre. Magyarul megjelent főbb művei: *Manzárd – A 44. zsoltár* (1966), *Kert, hamu* (1967), *Korai bánat* (1971), *Fövenyóra* (1974), *Borisz Davidovics síremléke* (1978), *Anatómialecke* (1980), *A holtak enciklopédiája* (1986), *Kételyek kora* (1994), *Lant és sebhegyek* (1994).

re elhültem Danilo halálhírére, habár jól tudtuk, hogy beteg. Később a papság és a cinikus, irgalmat nem ismerő közvélemény még a halálát is elvette tőle. A zágrábi tv, amely akkor már élesen szemben állt mindennel, ami szerb, Danilo halálára csak egyetlen rövid mondatot vesztegetett a híradó legvégén, a sport és az időjárás között. Akkor azt gondoltam: már se több halált, se a bánat és pusztítás további eszkalációját nem vagyok képes elviselni (nem sejtve, hogy annyi lesz még, hogy szinte már számolni se fogjuk). Elkeseredésemben fölhívtam Zorant, és olyasvalamit mondtam neki, hogy „meghalt a legnagyobb jugoszláv író, ezek meg képesek egy mondattal elintézni a hírek végén”.

A belgrádi *Vreme*-ben megjelent egy cikkem „Észfogyatkozás a Balkánon, avagy miről ismerzik meg a nacionalista?” címmel. A szöveget nagyon jól fogadták a Zágráb–Ljubljana és Zágráb–Belgrád reláción mozgó barátaim, azonban egyre több jel utal arra, hogy a háború sújtotta Horvátországban többé semmiféle pacifizmusnak nincs helye. A pacifizmus most egyenlő az árulással. Így lettem „árulóvá”, és, ami engem illet, egyre szilárdabb az ebbéli meggyőződésem.

Szeptember 9-én Párizsba utazom.

*Vigázatok magatokra,
Rada*

QUO VADIS, SZLOVÉNIA?

Lám, itt állok dideregve Berlin közepén. Körülöttem mindenféle náció tolong és lökdösődik. Hajnali négy óra. Ellopták a jugoszláv útvelemet, és most vadonatúj útlevéllel a zsebemben várom, hogy újra megkapjam a tartózkodási engedélyt. Jobb lett volna, ha német útlevelet kérek, hisz már évek óta nem élek a szülőházamban. A hazámban, amely délen van. Lehunyom a szemem, és látom magam előtt a tengert, a pálmákat, fügebokrokat, a szigeteket, dzsámikat, pravoszláv templomokat, barokk épületeket, a cigánysátrakat, fűcsomókat és egy folyóparton fekvő város virágpiacát.

Nekidőlök a korlátnak, ami a német Idegenrendészeti Hivatal épülete előtt várakozó tömeget hivatott kordában tartani. Hol is az én otthonom? Itt, Berlinben, ahol alig ismerek valakit, vagy amott délen, abban az országban, amelyik többé már nem is létezik – ahogy szlovén honfitársaim okítanak? Zsebemben egy nem létező ország vadonatúj útlevele. Az ember így is válhat emigránssá.

Lassan elveszítem önmagam, gyökereimet és hazámat, miközben szlovén barátaim azt üvöltözik, hogy „szabadság, függetlenség, önállóság, vissza Európába!”. A szlovén költők, akik néhány éve könyveikben még a szlovénséget ócsárolták, ma a nagy Szlovéniáról álmodoznak. Ugyanazok, akik akkoriban e kis alpesi ország szűkösége miatt búsongtak, ma azt bizonygatják, hogy ez az ő igazi hazájuk, itt az ígért földje – és fegyverbe szólítanak. Emlékszem első külföldi utazásaimra, még gimnazista koromban, hátizsákosan, autóstoppal. Ha valaki megkérdezte, hová valósi vagyok, büszkén mondtam, hogy Jugoszláviába. Szerettem az országomat, és még ma is szeretem. Akkoriban a határok nyitottak voltak, lehetett élni, írni, beszélni. Ha Ljubljánában fojtogatóvá vált a hangulat, át lehetett ugrani Velencébe vagy Belgrádba pihenni. Nem tudom, a szlovén művészek hogyan fogják tudni elfelejteni azokat a kitüntetések, amelyekkel Szerbiában és más köztársaságokban jutalmazták őket. Nem tudom, a szlovén festők – elsősorban a hatvanas és a korai hetvenes évek konceptualista festői – hogyan fogják tudni elfelejteni szerbiai barátaik támogatását, azt, hogy Belgrádban gyakrabban állíthattak ki, mint odahaza,

és hogy Belgrád kitérte előttük a kaput a világra, és arra az Európára, amiről ma ugyanezek a szlovének azt harsogják, hogy „Európa mi vagyunk, nem pedig ők, odalent...”

Ők, odalent... Több mint egy évvel ezelőtt Miodrag Perišićcel, a szerb PEN elnökével ültem Belgrádban, aki szomorúan állapította meg: „A horvátokról és a szlovénekről azt tartják, hogy racionalisták, ezért azt hittük, hogy a szerbiai helyzetet majd jobban meg tudják ítélni, mint mi magunk. De sajnos őket is ugyanúgy hatalmába kerítette a nacionalista hisztéria, amivel nagyban hozzájárulnak Milošević³⁷ fölemelkedéséhez és a nagyszerb rémálom megvalósulásához...”

Ők, odalent és mi, idefenn. Tulajdonképpen kik is vagyunk mi, idefenn? A barátaim szerint jobbak vagyunk azoknál, odalent, hiszen mi szorgalmasak, megbízhatóak, kulturáltak és felvilágosultak vagyunk, és egyáltalán, mi vagyunk a legjobbak ebben az egész balkáni bagázsban. Európa a mi oldalunkon áll.

Emlékszem a közép-európai írók tavalyi vilencei találkozására. E három nap alatt megtapasztalhattam a szlovén nacionalizmust, láthattam a szlovén folklórt, hallhattam a szlovén írók panaszáradatát, és tanúja lehettem sovinizmusuknak és részvétlenségüknek a koszovói írók iránt, akiket éppen ez alatt a három nap alatt tartóztattak le. Nem, a szlovén költőknek erre egy szavuk sem volt.

Három napon át azt hallgattam, hogy a kommunista rezsím milyen sötét korszak volt, hogy mennyire beszűkült és elszűkült akkor az élet, de most végre eljött az ő idejük, végre-valahára kimászhatnak sötét egérlyukaikból. Mindez szép és jó lenne, ha ezt nem ugyanazok az írók jajonganák el, akik a kommunista terror idején akár húsz könyvet is publikálhattak – szép honoráriumért –, ugyanazok az írók, akik a kiadókban bebetonozták magukat a szerkesztői székekbe, és a könyvpiacra abszolút hatalmuk volt mások fölött. Az új szlovén himnusz (France Prešeren „Áldomás” című bordala) hangjai mellett három napig a rosszullét kerülgetett attól, hogy szlovén vagyok. Hogy ti miket műveltek, mondtam az egyik költőnek, a nagyszlovén eszme élharcosának abban a parkban sétálva, ahol Rilke *Duinói elégiáik*-ját írta. „Tudod”, mondta, „nekünk, szlovéneknek csak az lenne a megoldás a gondjainkra, ha saját királyunk lenne”. Ez lenne hát a titka a szlovén tavasz mozgalmának, ami három évvel ezelőtt kezdődött? Ezek a jelenségek vajon csupán egy kis nép megkésett pubertásának a megnyilvánulásai, amely immár több mint száz éve hiába próbál rácsimpaszkodni a világtörténelem vonatára? Akkor, Duinóban, azt gondoltam, mindezt nem szabad túl komolyan venni. Beláttam, hogy a szlovén íróknak szíve joga, hogy éljenek művészi szabadságukkal, és nem hoztam szóba többet a dolgot. Néhány hónap múlva azonban rádöbentem, hogy komolyan kell vennem őket. Hiszen a nép nevében beszélnek – *ehhez a néphez* én azonban nem tartozhatom

Még mindig itt állok az Idegenrendészeti Hivatal kapuja előtt. És még mindig fázom. Majd megőrülök attól a gondolattól, hogy a szülővárosom fölött vadászgépek köröznék. Tegnap telefonált Ljubljánából az egyik barátom, aki a Szociológiai Intézetben dolgozik: „Az egyetlen esélyünk az, ha a hadsereg kitart, mert akkor Szlovéniát nemzetközileg elismerik.” Pedig okos emberről van szó, a könyveit mindig szívesen olvastam. Egymás után veszítem el a barátaimat, mert már képtelen vagyok szót érteni velük. Hallom, amint azt mondják: mi már más nyelven beszélünk, tőled ez már idegen.

Fáj, ha látom, milyen döntéseket hoznak egyesek a hazám sorsáról. Hiszen ez az én hazám is, az én anyanyelvem, még itt, külföldön is ezen a nyelven beszélnek a gyerekeimmel, ezen a nyelven írok, álmodom – sohasem leszek hűtlen hozzá. És most azt kell hallanom, hogy többé nem értem a saját nyelvemet.

---

37 Slobodan Milošević (1941), jogász, 1983-tól hivatásos politikus; 1986–1989: a SZKSZ KB elnökségének elnöke, 1989–1990: a Szerb Köztársaság elnökségének elnöke, 1990: Szerbia köztársasági elnöke, a Szerb Szocialista Párt elnöke.

Fölvívom anyámat Ljubljában. Fölveszi, a háttérből hallani a légi veszélyt jelző szirénákat. A telefonban anyám határozottan kijelenti: „Nem, én nem megyek le az óvóhelyre, én soha életemben nem bújtam el semmi elől.” Megszólalt benne a veterán partizán. Eszembe jutnak azok a fiatal emberek, akik 1941-ben az ellenállást választották. Bevették magukat az erdőbe, hónapokig nem aludtak, éheztek, és évekig bizonytalan volt, hogy megéri-e a holnapot. Hogy érezhetik magukat most? Mit érezhetnek, amikor látják, hogy mire hármat számolnak, már ki is hirdették Szlovénia függetlenségét, és az országhatáron a „Jugoszlávia” feliratú táblát „Szlovénia” feliratúra cserélték? Ezért a határért valamikor sok ezer életet áldoztak. A szlovénok ma azt állítják: az vörös terror volt. Hogy érezhetik magukat, amikor a tévében azt látják, hogy vörös szőnyeget fektetnek le az emigránsok előtt, akik most bosszút lihegve térnek haza Argentínából meg a hozzá hasonló országokból? Hiszen ezek az emigránsok mindig is a hazájuk jólétét tartották szem előtt – attól a jelentéktelen mellékkörülménytől eltekintve, hogy mindezt a fasiszták oldalán tették.

Te a kommunizmus szülötte vagy, mondják a barátaim, ha elmondom nekik a gondolataimat. De hisz mi mindannyian a kommunizmus, jobban mondva a reformszocializmus szülöttei voltunk! És jól is éreztük magunkat benne mindnyájan. Olyan jól ment a sorunk, hogy a nagy jóléttől megcsömörlöttünk. Mindig valami ellenséget kellett magunknak keresni, hogy meg ne unjunk az életünket. A kommunizmusban olyan sok szabad művész volt, mint a pelyva. És mindannyian meg is éltek a művészetükből, no persze szenvedtek is mind, ahogy kell. A szlovéneknek muszáj szenvedniük, különben nem érzik jól magukat. A szlovén művészek szívfájdalma mindig is az volt: „De jó lenne, ha a külföld fölfedezne bennünket!” Most a külföld fölfedezett bennünket, csak egy kicsit máshogy, mint ahogy mi azt elképzeltük.

Így gondolkodom Berlinben saját generációm múltján, és fölmerül bennem a kérdés: valójában nem végtelenül egyszerű dolog-e a szlovén függetlenség kérdése? Az én korosztályom előtt nyitva állt minden út, többé-kevésbé azt tehetjük, amihez kedvünk volt. Csakhogy mi attól szenvedtünk, hogy lekéstünk a daliás időkről, ugyebár. Azt mondják, a vezetőink sztálinisták voltak. Igen, ez meglehet. Én mostantól fogva többé semmit sem állítok, különben a feje tetejére áll a saját valóságom. Lapozgatom a szlovén újságokat, és csodálkozom azon a rafinált cenzúrán, amit a szabad választások után bevezettek nálunk (hiszen a szlovén médiában az utóbbi tizenöt évben nem létezett cenzúra, ezt otthoni barátaimnak is el kell ismerniük), és azt kérdelem magamtól: hát arról szólna ez az egész, hogy a fiatalabb sztálinista generáció ki akarja szorítani a hatalomból az idősebbet?

A politikához nem értek, mert nő vagyok, ugyebár? Az érzelmekhez azért valamicskét konyítok, hisz évek óta terapeutaként dolgoztam otthon is, dolgozom itt is. Szilárdan kell állnom a földön, végtére is három gyermekem van. És nem tudom, vajon politikusan vagy érző lényként nyilvánuljak-e meg, amikor Berlinben a külügyminiszterek konferenciájának sajtótájékoztatóján fölismerem a szlovén külügyminisztert, aki egyébként maga is író. Itt az osztrák delegáció vendégeként van jelen. A történelmet így is meg lehet változtatni. Hát nem éppen az osztrákok nyomtak el bennünket mindig a történelemben? Hisz az ő uralmuk alatt gebedtünk majdnem bele az erőlködésbe, hogy a nyelvünket megtartsuk! Nem voltunk-e boldogok Napóleon alatt, aki megengedte, hogy a saját nyelvünkön írjunk? Valóban vissza akarjuk hozni az Osztrák–Magyar Monarchiát, ahol mi csak az alattvaló szerepét játszhatjuk? Ez hozzánk, szlovénekhez még illenek is, különösen az írókhoz. Az utóbbi évek történései úgyis elég megemészténivalót hagytak hátra maguk után. Szükségünk lesz néhány évre ahhoz, hogy azt a bizonyos „elkerülhetetlen” tíznapos háborút földolgozzuk magunkban. Közben szórakozásból lerombolunk majd néhány régi hősi halottnak állított emlékművet, és újat állítunk az újaknak. Egyszer, remélem, eljön az az idő is, amikor már valaki más fog bennünket elnyomni.

Mi lenne, ha mi, szlovének, abbahagynánk végre a Balkán és a „déli testvérek” lejáratását? Mi lenne, ha elgondolkoznánk egy kicsit azon, mennyiben járultunk és járulunk hozzá *mi* ahhoz, hogy a Balkán Európa Libanonjává váljék? Valóban olyan makulátlanok volnánk, hogy a ragyogásunkat csak a dél felől gomolygó sötétség homályosítja el? Találtunk magunknak bűnbakot: tessék, ők a felelősek a mostani állapotunkért! Azért, hogy Szlovénia a gonosz törpék országa lett, ahol a férfiak azt üvöltözik, hogy a művi abortuszon átesett nők gyilkosok (mellékesen szólva rám ez nem vonatkozik, én becsülettel hozzájárultam a szlovén népszaporulathoz), és ahol a művelődésügyi miniszter szerint a hazai kultúrában túlteng a nihilizmus. Hová jutottunk? Ezek a dolgok nem a déli testvérektől származnak, ezek belőlünk erednek, és ránk, szlovénekre tartoznak. Há-lás vagyok a déli testvéreknek, hogy az ottani „káoszt” importálták nekünk. A mai szlovén demokráciában uralkodó állapotok miatt félek az elkövetkezendő évektől, és a férfi-törpék uralmától (a demokratikus parlamentben ma kevesebb nő van, mint a szocializmus idején), akik az én nevemben és a szlovén nép nevében új király után kutatnak. Remélem, legalább fess ember lesz.

Maruša Krese

(*Die Zeit*, 1991. szeptember 6.)

MARUŠA KRESE: OTTHONOM NYUGATON

Messze nyugaton ma reggel még emberek ültek
a vén gesztenyefa alatt, háttal a Napnak,
hogy ne lássák a keletről gomolygó felhőket.
Körülöttük ártatlan, gyöngéd szellő fújdogált,
s ők azt mondták, nemsoká szörnyű vihar kerekedik,
mit a keleti népek hoztak rájuk –
azok a barbár örültek a Balkánról,
a ferde szemű idioták, s a vodkával átítatott orosz lelkek,
a kegyetlen törökök, meg a szerbek, késsel a szájukban,
a vérbosszúra szomjas crnogoracok, a ravaszdi palesztinok,
meg a tunya indiaiak.

Ez az egész csürhe itt akar ülni a vén diófánk alatt,
épp minálunk, a napon,
innák a teájukat mind a gyöngye szélben,
hogy vihart támasszanak nyugodt szívünkben.
E vademberek frissen meszelt falunkat ledöntének,
s még csodálkoznak a szögesdróton, a bugrisok,
amivel a gesztenyefát kerítettük körbe,
hogy a kerti székek tiszták maradjanak.

JELENA TRPKOVIĆ TANÚSÁGTÉTELE

Elhangzott a *Radio Beograd II* adásában,
valamint megjelent
a *Književne novine*³⁸ 1992. február 15-i számában

Levél Láertészhez, 1991. szeptember vége

Kedves Láertézszer,

...Úgy döntöttél, eltörlöd a különbséget tett és akarat között. Sokan már megszabadultak az élettől. Az asszonyok utáni vágyunk – mit a forró homokon éreztünk, miközben fehéren tűzött ránk a nap, és apró szikrák pattogtak szerteszt a sima tenger felszínén – a semmibe veszett immár. Az, mire kedveseinknek megesküdtünk, elvesztette bizonyosságát, akárcsak az, hogy látjuk-e őket holnap... Csak nehogy elmerüljünk a kétségbeesés mocsarában – olyan feladatunkká vált ez, amire riadtan, lehorgaszott fejjel bólogatunk, mint bukott diák a pótvizsgán... Valahol a közelben egy kóbor akna fűtyül: nemsoká egy emberi lakóhely tetejét zúzza majd össze, lángba borítva a házat. Csak annyi időnk van, hogy azt kívánjuk, bárcsak mentek volna el a ház lakói ma éjjel máshová aludni, ahová egy másik akna majd csak akkor zuhanjon, ha annak lakói is máshol éjszakáznak. Talán éppen itt, minálunk.

1991. október 1.

Itt a háború. Többé már nem gyerekkori emlék, hanem a felnőttkor valósága. Senki sem tudja elhinni, annyira tébolyult és értelmetlen. Repülők húznak el a fejünk fölött, és valahonnan gépfegyverropogás hallatszik. Cavtat felől füst gomolyog. Maro azt mondja, ég a Plat. A tengerparti főutat elvágták, és a katonaság át akar törni Osojnik és Slano felé. Állítólag egy orvlövész lelőtt egy asszonyt. Mokošiciban katonák jelentek meg. Jelena meglepődött, milyen sokan vannak. Megszámoltam a gyertyákat: még tíz van... Milyen hülye helyzet, hogy gáz nélkül maradtunk. Mások még hülyébb helyzetbe kerültek: meghaltak. Vajon mi lesz holnap? Lesz-e még holnap? Isten irgalmazzon nekünk. Az éjszakai lepkék a gyertya körül röpködnek. Megszűntek a robbanások. A felhők újra eltakarták a csillagokat. 21³⁰. A csapból nem folyik a víz.³⁹

Dubrovnik egész nyáron üres volt. Nem tolongtak benne a turisták, egyedül fürödhettünk a strandokon. Mindannyian abban a hiszemben voltunk, hogy Dubrovnikot nem fogják bántani. A veszély azonban érződött a levegőben, úgyhogy sokkal többet jártunk össze, mint azelőtt; elmentünk kirándulni akár két-három napra is, amiben volt némi hisztéria is, meg persze féltünk. A háború a tengeri blokáddal kezdődött. Hátborzonga-

---

38 A belgrádi *Irodalmi Újság*.

39 A dőlt betűs részek Milan Milišić 1991 szeptember–októberében írt *Háborús naplójából* valók. Milan Milišić költő és műfordító volt, a dubrovnikai „Marin Držić” színház dramaturgja, aki 1991. október 5-én halt meg Dubrovnik bombázásakor. Jelena Trpković a felesége. Festő, a Polgári Ellenállási Mozgalom és a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom tagja.

tó csönd áradt a tenger felől. A hadihajókat nem láttuk, de az, hogy senki sem mehetett ki a bárkájával a tengerre, és hogy a halászok nem halászhattak, az tengeri blokád volt. Elvágtak bennünket a világtól.

Milán és én tettük a dolgunkat. Milán Robert Frostot fordított. Amikor Jugoszláviában azok a bizonyos sorsdöntő események zajlottak, akkor ő még Amerikában volt. Hazajövele után is ezen a fordításán dolgozott. A barátainkkal nem sokat politizáltunk. Feszült volt a légkör, mert az utcákon időnként HDZ-aktivisták⁴⁰ jelentek meg, kiaggatták a zászlóikat, és mindenkivel alá akarták íratni a Horvátország elszakadását követelő petíciójukat. De mindez valahogy mégis békésen zajlott, senki sem csinált nagy ügyet belőle, valójában egyikünk sem gondolta komolyan, hogy veszély fenyeget. Azt terveztük, hogy elmegyünk Jugoszláviából. Éreztük, valami nagyon csúnya dolog fog történni, ami után – bármi legyen is az – többé nem fogunk tudni szabadon élni. A helyzet akkor vált súlyossá, amikor megkezdődtek az elsötétítések, tehát a tengeri blokád idején. Még este is el kellett sötétíteni, semmi fénynek nem volt szabad kiszűrődnie. Én fekete kartonnal ragasztottam be az ablakokat. Akkor már tudtuk, hogy valami szörnyűség van készülóban.

Október 3.

Az egész azzal kezdődött, hogy nem jöttek meg az újságok. Öt napig nem lehetett Borbát kapni, s a végén még a Slobodna Dalmacija sem érkezett meg, ami odáig partizán módjára átverekedte magát minden akadályon. Most már rádiónk sincs. Jelena zsebrádiója alig hallható a gyöngyelemek miatt. Nincs televízió, nincsenek újságok. Az idő a jelenből visszacsúszott a múltba, és mi valamiféle üres térben maradtunk, amelyen átsüvíti a bizonytalanság és a félelem. Az emberek azt számolgatják, mennyi ételmük és vizük maradt. Nekem Sartre olvasása nyújt némi vigaszt, jóllehet ironikus és kérlelhetetlen vigaszt. Először leszögezi, hogy az idő eredetileg nem a természet sajátja. Az idő tehát se nem keret, se nem háttér, se nem az érzéki világ a priori formája vagy a fejlődés törvénye. Az idő csak álom, amit teljes egészében beburkol a semmi. Délután négy körül elült a bóra. A Nap alatt szétáradó csöndben a város néma és kihalt.

Október 4., péntek

Elindultam a városba. Banja fölött elkezdett üvölteni a sziréna. A trafikos gyorsan adott négy doboz „Benston”-t, amit Jelenának viszek. Fölteszem, hogy a cigaretta nemsokára hiánycikk lesz, ahogy az háborúban szokás. Elég ostoba voltam, hogy nem vettem egy karton „Ronhill”-t. Pont amikor a Lazarethhez értem, az eladólányok elkezdtek rohanni az óvóhely felé. A „Merkator” butikban egy asztalt tettek az ajtóba pult gyanánt, és azon árulnak. Az utcán nincs felfordulás. Mima Čarapa pocakja az álláig ér: teletömte az ingét kenyérrel. A főutca kihalt. Középen Gundulić emlékműve áll, a talapzat jó lesz neki óvóhelynek.

Amikor eldöntöttem, hogy reggel fölszállok a hajóra, akkor először haza akartam menni, hogy összeszedjem Milán kéziratait és az én munkáimat, pedig tisztában voltam vele, hogy nem vihetem őket magammal. Afelől egy pillanatig sem volt kétségem, hogy

---

40 Horvát Demokratikus Közösség, a horvát kormányzó párt (1989. június 17-én alakult Franjo Tuđman vezetésével).

melyiket viszem: a saját munkáimat-e vagy az ő kéziratait. Végül mégsem mentem vissza a házba, és nem vettem magamhoz semmit. Ott maradt mindenünk. Milán egész élete meg az én egész életem. Reggel Lukša Peko autóba ültetett, és kivitt a kikötőbe. A hajó még nem jött meg. A kikötőben több ezer ember gyűlt össze, pedig a hajó, amire vártunk, csak hétszáz személyes volt. Itt találkoztam néhány barátunkkal. Üdvözöltük egymást, összecsókolóztunk, búcsúzkodtunk. Pero Poljanić, a polgármester így szólt hozzám: „Jelena, soha többé nem látjuk egymást.” Aztán jött Đuro Kolić, és azt mondta, mindjárt átvisz a hajóhoz, tehát annak a drótkerítésnek a túloldalára, aminek az innenső oldalán több ezer ember maradt. A hajó érkezétségig az európai megfigyelőkkel voltam. A hajóba először a nők és a gyerekek szálltak be – ez órákig eltartott. Utána beszálltunk mi is. Én kaptam egy kabint tusolóval – huszonhárom nap óta nem láttam folyó vizet. A kabinom előtt a bőröndjén egy félajult, sikkos állapotban levő asszony ült a tíznapos csecsemőjével. Sírnem sírt, csak folyt belőle mindenfelé. Bevezettem a kabinomba, adtam neki nyugtatót, attól egy kicsit lecsillapodott. Elmondta, hogy otthon hagyta a férjét, mert Szabadkára akar menni, és nincs teje. Hallottam, hogy a hajón több csecsemő is van. Az asszony elmesélte, hogy a szülés után nem fürdették meg sem őt, sem a kisbabáját. A kórház óvóhelyén szült, ahol közben svábbogarak futkostak a testén, s még forralt víz sem volt. Akkor jött a kapitány, aki Milán jó ismerőse volt, hogy megnézzé, megvan-e mindenem. Kértem, hogy az asszony a csecsemőjével hadd maradjon a kabinomban, és hogy hozzon neki egy matracot. Ő azt mondta, elhelyezi valahol másutt, és adott neki egy kabint. A folyosók zsúfolásig voltak síró, visító gyerekekkel, akik azt kiabálták: „mama, vegyél föl!”, de az anyjuk nem tudta őket fölvenni, mert a keze teli volt csomagokkal, amiket nem mert letenni, nehogy ellopják. A menekülés olyan volt, mint egy lidércnyomás. A sok öregemberen meg kisfiún kívül a hajón alig volt férfi, csak az a néhány „Montgomery” kabátot és sötét napszemüveget viselő középkorú albán, akikről nem tudom, hogy kerültek a hajóra.

A hajón iszonyú csönd volt. Nem tört ki pánik, nem volt őrzöngés, könnyek, zokogás. A dubrovnikiak azokban a napokban hősiesen helytálltak, és a parton maradók is méltósággal viselték a sorsukat. Rosszul éreztem magam, amikor kivezettek a tömegből, és elkülönülve, védetten álltam ott, bár Milán halála miatt és a városban látottaktól annyira sikkos állapotban voltam, hogy ezen nem is igen gondolkoztam. Akkor nem éreztem magam árulónak, de ma már azt kérdelem magamtól, vajon nem lett volna-e jobb, ha ott maradok, mert szerettem ezeket az embereket, mivel belgrádi születésű vagyok, a jelenlétem talán lelket önthetett volna beléjük.

Sok szomszédunk beköltözött a Hotel Argentinába. A strandon lévő medence olyan, mint egy disznóól. Láttam Draškot, amint egy vécétartállyal vizet mer belőle. Belemossák a lábukat, elmosogatják benne az edényeket. A móló végén, ahol be lehet gázolni a tengerbe, összegyűlt egy csomó nő mosakodni és hajat mosni. A tengerben már én is próbáltam mosakodni, de a szappan olyan a tengervíznek, mint a viasz, nem is habzik jobban a viasznál. Kővér szomszédasszonyunk lánya bugyikat mos. A férje így szól: „Csodálatos a víz, én egy kicsit még lent maradok.” Keletről és nyugatról füst gomolyog a város fölé. Egy nő lehozta otthonról a strandra az összes piszkos edényét, és elmosogatta. Megundorodtam a fürdéstől. Ma valahogy olyan szétszórt vagyok. Sartre-ot sem vagyok képes olvasni.

A Prijekon egy csodálatos dubrovniki matróna, Danka Zuanić befogadott tizennégyönket a házába, segíteni akar rajtunk.

Milán temetése 11 órakor volt a Boninovón. Odajöttek hozzám az emberek és azt mondták, figyelj, Jelena, az egész nem tarthat tovább öt percnél, mert mindenfelől lő-

nek. Gyönyörű verőfényes nap volt, a repülők a Srđ hegy fölött húztak el és bombáztak. Ennek ellenére sokan eljöttek. A temetésről képtelen vagyok beszélni...

Milán mesélte, hogy gyerekkorában Dubrovnikban élt, és a második világháború alatt a lakosság behúzódtott a városba, mert óriási falai védelmet nyújtottak. Talán mi is emiatt éreztük magunkat biztonságban, azt hittük, hogy ezek a vastag falak majd megvédenek. Akkor még nem tudtuk, hogy a városfalakat is löni fogják.

Két nappal azelőtt, hogy Dubrovnikot bombázni kezdték volna, Belgrádból fölhívtak a rokonaim, és azt mondták: „Jelena, meneküljete!” Éppen reggeliztünk. Amikor letettem a kagylót, így szóltam Milánhoz: „Figyelj csak, Milán, azt az üzenetet kaptam, hogy meneküljünk a városból. Most mit csináljunk? Te mit tennél, ha téged figyelmeztettek volna?” „Ugyanazt, amit te. Nevettem volna, és azt mondom, nem megyünk sehová.” Hatodikán Belgrádba kellett volna utaznom, de azt mondtam, csak akkor megyek, ha vége lesz a háborúnak. Október elsején kora reggel hallottam az első robbanásokat, ahogy a Srđet bombázták. Odamentem az ablakhoz, de onnan semmit se lehetett látni, ezért kiálltam a konyhaajtóba, és láttam, ahogy a házunk mögött becsapódik egy bomba. A ház körül kődarabok kezdtek röpködni, tele lett velük a kert. A kutyánk nagyon nyugtalan lett, szörnyen ugatott, ezért bevittem a házba. Bementem Milán szobájába és azt mondtam: „Kitört a háború.” Ő csak nevetett és azt mondta: „Jelena, ezek csak petárdák, esetleg aknavetők.” És fekvé maradt az ágyban. Átmentem a szomszédokhoz, és elmondtam, hogy a házunk mögött egy bombát láttam becsapódni, meg a fölcsapó füstöt utána. Két autót talált el. Visszamentem a házba, és láttam, hogy Milán be akar menni a városba. Kérleltem, hogy ne menjen, de mégis elment. Amikor visszajött, megcsináltuk a reggelit. Akkor kezdődött a légiriadó. Én elszaladtam az óvóhelyre, Milán azonban nem volt hajlandó velem jönni. Bement a szobájába, és a fordításán dolgozott. A légi veszély körülbelül öt óraker múlt el. Hazamentem, és ott találtam Milánt a konyhában, amint épp az asztalt teríti az ebédhez. „De jó, hogy megjöttél, épp kész lett az ebéd!” – fogadott. Azt mondtam, nem ebédelni jöttem haza, hanem a kempingágyakért, hogy elvigyem őket annak a négy gyereknek, akikkel az óvóhelyen találkoztam. Amikor levittem az ágyakat az óvóhelyre, akkor újra megszólalt a sziréna, ezért éjszakára ottmaradtam. Esténként különben az asztalnál üldögéltünk két gyertya fénye mellett; összesen tíz gyertyánk volt. Olvasgattunk, Milán éppen Sartre naplóját, a „Jegyzetek a furcsa háborúról”-t olvasta. Én tudtam, hogy egy bomba a házunkra fog zuhanni. Próbáltam Milánnak elmagyarázni, hogy mi éppen azon a vonalon vagyunk, ahová a gránátok esnek. Azt mondtam: én semmit se tudok a háborúról, de elképzelem, ahogyan valakik ülnek a katonai térképek előtt, amelyekre minden egyes kő be van jelölve, és rajzolják azokat az absztrakt ábrákat, huzigálják a vonalaikat, hogy hová kell esniük az aknáknak. Mi pont ezen a vonalon fekszünk: az első bomba a házunk mögé esett, a másik Lokrum elé, a harmadik Lokrumra. Ez mind egy vonalban van a mi házunkkal. Milán nevetett rajtam, úgymond: van valami logika abban, amit mondok, de mi nem értünk ezekhez a dolgokhoz. Az egyik este kiálltunk az erkélyre. Ehhez hasonló feketeséget, ilyen áthatolhatatlan koromsötétet még sohasem láttam, mint abban a síri csöndben. Mint akiket mellbe vágott a sötétség és a gomolygás – visszahőköltünk a szobába. Azon a bizonyos október ötödikén a nap ugyanúgy kezdődött, mint máskor. Milán fürdés után elvitte sétálni a kutyát, én két nagy kannával lementem vízért, mert hallottuk, hogy jött egy tartálykocsi. Azokban a napokban mindenféle vizet összeittunk: esővizet, zavaros állott vizet a ciszternából – volt, amit fölforraltunk, volt, amit nem. Nem volt se gázunk, se áramunk. Egy régi sparhelten tüzelünk. Lementem a két kannával, és vettem vizet a tartálykocsiból. Visszafelé jövet találkoztam Milánnal, aki azt mondta: „Vidd haza Čobit, én viszek egy kis vizet a tanárnőnek, mert nem tudott lejönni a tartálykocsihoz.” Utána hazamentünk, főztünk valamit ebédre,

és máris öt óra volt. Az érzékszerveim hihetetlenül kifinomultak, minden pissenést meghallottam, már föl tudtam ismerni a gránátok kaliberét, és azt, hogy melyik irányból jönnek, a tenger vagy a hegy felől, hogy légelhárítós vagy tankgránátok. Csak arra emlékszem, hogy az egyik pillanatban Milán a szobája erkélye felé iramodott, a kutya pedig berohant a konyhába. Milán kiszaladt az erkélyre – én csak ekkor hallottam meg a három gránát hangját. Kivitettem a kutyát a verandára, és Milán után futottam. Milán azt mondta: „Láttam azt a három gránátot, ahogy az Excelsior mellett becsapódnak. Ott úsztam ma reggel.” Becsuktuk az erkélyajtót, és a dolgozószoba ajtófélfája alá álltunk. Ott álltunk egymást átölelve, miközben a bombák körülöttünk zuhogtak. Akkor hallottam először a hajóaknákat. Milán azt mondta: „Ezek megölnék minket, ezek eldöntötték, hogy megölnék minket, pedig mi olyan kevesen vagyunk ebben az utcában, mért akarnak pont bennünket megölni?” Akkor elengedett és azt mondta: „Bocsáss meg, de keresztet kell vetnem.” És keresztet vetett. Ott álltunk egy darabig, aztán volt egy kis szünet, talán egy perc. Egyszerre szólaltunk meg: „Gyerünk az asztal alá.” Beültünk az asztal alá valami kispárnákra, és hallgattuk, ahogy a bombák körülöttünk záporoznak. Aztán minden elcsöndesedett. Egyszer csak Milán fölugrik, és azt mondja: „Megfeledeztünk a levesről. Megyek, megnézem, hátha fölforrt azóta.” Kiment a konyhába. A konyhaasztalon ott állt egy fél kupica pálinka. Odaadta és azt mondta: „Milyen szomorú egy ilyen félig telt pohár.” Ez az utolsó, amire emlékszem. Nem tudom, hogy elájultam-e vagy csak elkábultam, csak arra emlékszem, hogy kinyitottam a szemem – igen, arra emlékszem –, és láttam a füstöt, azt a sűrű gomolygást a fényben, és láttam, hogy eltűnt a konyhaajtó meg az ablak. Szörnyű nagy csönd lett, és én tudtam, hogy Milán meghalt. Elkezdtem keresni a konyhában, megragadtam a vállát, kitapogattam a helyet, ahol a golyó átfúrta a tüdejét, megpróbáltam betömködni a lyukat. Tudtam, hogy halott, de ugyanakkor azt is tudtam, hogy valahogy segítenem kell rajta. Kezdtém róla leszededgetni a rázuhant bútorokat, aztán megragadtam a kezét, és áthúztam a szobába. Ráhajoltam a mellkasára, de a szívem olyan hangosan vert, hogy semmit se hallottam. Akkor segítségért kiáltottam – nem tudtam, hogy a szomszéd Ivušić lakás is összeomlott –, hívtam Ljiljanát, aki azt kiabálta vissza: „Jelena, nem tudok segíteni, megsebesültem.” Akkor odarohantam a telefonhoz, de az összetört, akárcsak Ljiljanáéé. Ő ott guggolt a lakásukban a két kisgyerekével, megsebesült a combján, ömlött belőle a vér, én is csupa vér voltam. Egyre csak bombáztak, mintha sose akarna vége lenni. Aztán elmentünk arra az ideiglenes óvóhelyre Zec állatorvoshoz, ők hívták ki a mentőket. Fölhívtam a dubrovnikai rádiót, és azt mondtam Davor Mojašnak: „Davor, Milán meghalt.” A többiek győzködtek, hogy talán még él, még van remény, én azonban tudtam, hogy nincs. Jött az orvos, aki ismerte Milánt. Sírt. Azt mondta, azonnal meghalt. Kaptam nyugtató injekciókat, amiktől csak eltompultam, és szörnyen éreztem magam, amiért Milán egyedül maradt a házban...

Amikor az apró Szent András sziget mellett elhaladtunk, észrevettük, hogy a hajó visszafelé úszik. Ettől megdermedtünk. A hajó azonban tett egy kört, és folytatta tovább az útját. A kapitány elárulta, hogy vissza akartak fordítani bennünket Dubrovnikba, mivel a hadsereg naponta csak egy hajót enged át, és a „Slavija” aznap már elment. Mégis átengedtek, mert öt perccel a hajó indulása után bombázni kezdték a gruzi kikötőt. Bombázták Lapadot is, a menekülteket befogadó szállodákat meg a Solitudo kempinget is. A hétszáz személyes hajón ezerkétszáz ember volt. Sokan nem fértek már föl rá. Marina, a barátnőm, aki a kutyájukkal a megszálló katonák által foglyul ejtett férje és fia keresésére indult, állítólag Splitbe ment. A mljeti szorosban megállított bennünket a hadsereg, hogy ellenőrizzen. A kabinom ablakából láttam egy kis cirkálót és a „Liburnija” csónakjait. A mi hajónkról néhány tiszt átment a cirkálóra, ahonnan katonák jöttek csónakokon. Szép, fiatal, egyenruhás emberek, akik a hajón egész idő alatt egyetlen dolgot csináltak:

egyfolytában bocsánatot kértek. Átugrálták az embereket és azt hajtogatták: bocsánat, bocsánat, bocsánat! Kinyitogatták a kabinajtókat, a kabinokban csecsemők meg gyerekek voltak a síró anyjukkal, és egyre csak azt ismételték: bocsánat, bocsánat, bocsánat. És közben senkinek sem néztek a szemébe.

Zágráb, 1991. október 15.

Drága Biljana, a nyári, belgrádi találkozásunk óta egyfolytában utazom, de mintha mégsem lettem volna sehol, csak mindig újabb meg újabb határokat léptem volna át.

Zágrábba a legutolsó autóbusszal indultam vissza, akkor, amikor már semmi más nem ment. Szerbiában és Horvátországban időnként különböző katonai és rendőrfjárőrök tartóztattak föl bennünket, akik átvizsgálták az utasok iratait és a csomagokat.

Amíg Rijekában voltam, addig az anyák országszerte mozgalmat indítottak azért, hogy a fiaikat engedjék haza a jugoszláv hadseregből. Kezdetben úgy látszott, talán kibontakozhat belőle egy széles körű béke- és feminista mozgalom. Az is reményre adott okot, hogy hasonló megmozdulások voltak egyidejűleg Horvátországban, Szerbiában, Bosznia-Hercegovinában, valamint Macedóniában. A dolog az első napokban különösen nagy izgalmat okozott Horvátországban, ahol a mozgalmat elnevezték a „Szeretet bástyájá”-nak, ami által sajátos, ellentmondásos genezise is megmaradt. Az első napokban tehát a nők országszerte – amiből én a tévében csak Horvátországot láthattam – hangot adtak jogos haragjuknak, amiért a fiaikat – akiknek már le kellett volna szerelniük – visszatartották a hadseregben, és a polgárháborúban való részvételre kényszerítették. A boszniai anyák betörték a bosznia-hercegovinai parlament épületébe – amit a szerb anyák már egy hónappal azelőtt megtettek –, a horvát asszonyok pedig a városok főterein, a kaszárnyák környékén és Zágrábban a Honvédség Parancsnoksága és a Hadsereg Háza körül gyülekeztek. A horvát anyák ezzel már a kezdet kezdetén egyértelművé tették, hogy – ellentétben a szerb vagy boszniai anyákkal – nem az ellenzéket képviselik. A megmozdulás elég lenyűgöző látványt nyújtott, és a tévé egész napos helyszíni közvetítést adott erről az eddig soha nem látott eseményről. Női büszkeségem nőttön nőtt, a dolog azonban kezdett gyanússá válni másnap, amikor elmentem a gyűlésükre: ott már nemzeti zászlókat (jelen esetben horvátokat) lobogtattak, és nemzeti indulókat énekeltek. Az anyákon kívül itt már az Egyház és konzervatív női életvédő (*pro-life*) szervezetek is jelen voltak; sokan rózsafüzért morzsolgattak, imádkoztak, és a horvát fiúk hazatérését követelték a jugoszláv néphadseregből, *a horvát alakulatokból viszont nem*. Két-három nap múlva, amikor a nacionalista hév már teljesen magával ragadta az asszonyokat – akik bedőltek az egyre hisztérikusabbá váló hősi retorikának és az *anya-fiú* szimbolikának mint a nemzeti állam alappilléreinek –, az anyák úgy döntöttek, hogy Belgrádba mennek a fegyveres erők vezérkarához, hogy ott könyörögjenek a fiaikért. A húsz-harminc busznyi asszony ekkor még tartózkodott attól, hogy nemzeti jelképekkel tüntessen. Belgrádba érkeztek autóbuszok Bosznia-Hercegovinából és Macedóniából is, de a legtöbb Horvátországból. Belgrádban a rendőrség elég durván bánt velük, szétválasztotta őket több kisebb csoportra, lehetetlenné téve ily módon nekik a békés tömegdemonstrációt, és nem engedték, hogy a belgrádi női és ellenzéki szervezetek kapcsolatba lépjenek velük. Kiterelték őket a város szélén lévő Hadsereg Házába, ahol elszigetelve és nagyon rossz körülmények között voltak kénytelenek eltölteni egy egész napot és éjszakát, miközben azok a magas rangú katonai vezetők, akikkel beszélni szerettek volna, nem is fogadták őket. Akárhogy is volt, ezt követően minden oldalon megerősödött a nacionalista hangulat, különösen a horvát és a szerb anyák között, akik ezután meg se

próbáltak közös akciókat szervezni. Zágrábba való visszatérésük után a zágrábi anyákat erkölcsi győztesként ünneplik, és végleg megnyerik őket a nacionalista követelések számára. Egy nappal később mintegy harminc autóbusszal – most már csak horvát és albán (a közös ellenség miatt) – anyák indulnak Brüsszelbe az Európai Közösséghez. (Néhány nap múlva, külön, a szerb asszonyok is elmennek tüntetni.) Az autóbuszok zászlókkal és vallási jelképekkel földísztítve érkeznek Brüsszelbe, ahol hivatalosan fogadják a rémült, elcsigázott és manipulált anyákat, akik már tíz napja nem aludtak; a fiaikat hovatovább elfelejtik visszakövetelni, Horvátország szuverenitásának elismerését viszont könnyes szemmel sürgetik.

Időközben a munkám miatt el kellett utaznom Franciaországba. De hogy utazzam el, amikor minden repülőtér le van zárva? Szerencsére elvittek bennünket autóbusszal Ljubljána, onnan pedig kerülő úton, átszállással tudtam eljutni Párizsba. Később már Ljubljánából se lehetett elrepülni. Utána vissza kellett volna mennem Belgrádba. G. főhívott Párizsban, és megint azt mondja, hogy ne menjek. Telefonálni se fog tudni, a Zágráb–Belgrád és Belgrád–Ljubljana vonalat megszakították. Zágrábba Ljubljánán keresztül kellene repülnöm, de már azt a repülőteret is lezárták, ezért az ausztriai Klagenfurtba irányítanak. És még oda is háromórás késéssel érkezünk meg. Az éjszaka közepén Ljubljánából már semmilyen csatlakozásom se lesz Zágráb felé, majd valakit megkérek Szarajevóban, hogy jelentse Belgrádnak az érkezésemet.

Egy héttel később ugyanezen az útvonalon két szirénázó autó között száguldok a kocsimmal Ljubljana felé. Onnan autóbusszal Klagenfurtba, Klagenfurtból pedig Párizsba. Egy hétre rá a helyzet még bonyolultabb. Kocsival megyünk vissza Szlovéniába, ahol már nem fogadják el a dinárt, kénytelenek vagyunk devizában fizetni, ők pedig a büszke, önálló „tolar”-jukban adják a visszajárót, amivel nem tudunk mit kezdeni. Határosdit játszanak Szlovénia és Horvátország között.

Szeretettel, Rada

Zágráb, 1991. október

Kedveseim,

újra Zágrábban vagyok. Zágráb nyomasztó és félelmetes, mint minden militarizálódott, háborús város: durva és közönséges, teli állig fölfegyverzett civilvel és „örömkatonával”. Sokuknak félreérthetetlen fekete jelvénye van, a Jogpárt legális, félkatonai alakulata pedig egy, az „usztasára” utaló „U”-t visel fekete egyenruháján. Városszerte randalíroznak. Futkos a hideg a hátamon. Az utcánkban, amelyik a Hadsereg Háza szomszédságában van, teherautók bénították meg a forgalmat. Szirénák vijjognak reggeltől estig – folyik a lakosság tudatos megfélemlítése és nemzeti alapon való homogenizálása. Az utcákon mindenütt szanaszét heverő betontömbök, a kapukat homokzsákok torlaszolják el. A kirakatokat széles barna ragasztószalaggal vakították meg, odabent villanyt se mernek gyújtani. Lassan-lassan olyanok leszünk, mint a patkányok. Ehhez hasonló undort csak egyetlen egyszer éreztem életemben, most nyáron Belgrádban, a hatalom és az azt kiszolgáló média háborús uszítása és gátlástalan hazugságai hallatán. A pincébe kényszerített lakosság retteg, elveszti realitásérzékét, ezért sokan beveszik a sovíniszta maszlagot. Szinte mindegy, van-e alapja a rémhíreknek, hiszen amikor a szirénák a pincébe kergetik az embert, akkor föltámad benne a bosszúvágy – így működik a lélek –, és teljesen mindegy neki, hogy a támadás megtörténik-e vagy sem. Ebben a szörnyű háborúban akár

még Zágrábot is megtámadhatták és elpusztíthatták volna, talán csak merő véletlen, hogy megmaradt. A veszély valóságos volt, függetlenül attól, hogy a horvát hatalom csak még tovább feszítette a húrt azért, hogy a lakosság félelmében hajlandó legyen eltérni a mindennapi élet militarizálódását. A napokban tanúja voltam annak, ahogyan egy-két barátunk – és még néhányan azok közül, akik normális körülmények között nem voltak nacionalisták – behódolt a nacionalista hisztériának. Később, amikor Zágrábban (persze ismét a horvát „legfelső hatalom” politikai érdekében) elhallgattak a szirénák, a homogenizált tömegeből sokan magukhoz tértek, és nem ismételték többé sovíniszta, tömeghisztériát fokozó rémtörténeteiket arról, hogy „azok” mit műveltek „velünk”. Légiriadók idején az emberek csak általánosságban beszéltek a szerbekről, hogy „meg kell tőlük tisztítani a terepet”, ugyanúgy, ahogy Belgrádban emlegették a horvátokat. És egyik oldal sem ismerte el a *mi* létjogosultságunkat – pedig vagyunk egymáson –, akik se szerbnek, se horvátnak nem érezzük magunkat, sőt, akik a háború miatt sem tartjuk magunkat bűnösnek.

Maruša, megjelent egy írásom a háborús Zágrábról a belgrádi *Vreme*ben, az ottani egyetlen háborúellenes, nem nemzeti jellegű és főleg nem nacionalista hetilapban. Idehaza a cikkemet horvátellenesnek, az agresszió elfogadásának fogják bélyegezni, mondván, „aki nincs velünk, az ellenünk van”. A horvát sajtó ügyeletes hazafiai szinte minden héten kirohanást intéznek ellenem, miközben a dicső nacionalistaellenes ellenzékhez tartozó egyetlen barátom sem érez késztetést arra, hogy a sajtóban tiltakozzék a boszorkányüldözés ellen. Illetve, az egyik kollégám (Boris Mikulić) megpróbálta, csak hogy a cikkét nem közölték. Horvátországban megbélyegeztek néhány embert, akiket most ki lehet nyírni a nyilvánosság előtt. Áldozati bárányokra van szükségük, nem baj, ha nők, sőt, annál jobb. S mindezt az újból megerősödött gondolkodásellenesség orgiasztikus tobzódásában.

Pár nap múlva Grazba utazom.

Szeretlek benneteket, Rada

(*Vreme*, 1991. október 28.)

Épp az ímént hívtam föl egy ismeretlen hang a kerületi tanácstól – a keresztneve nem szólítva, mintha pertuban lennének –, hogy közölje velem: Most 21⁴⁵ van, holnap pedig ekkor és ekkor köteles vagyok részt venni „egy előadáson”. Hogy az előadást ki tartja és miről, azt nem tudta megmondani. De akárhogy is, kötelező. A polgároktól elvárják az együttműködést, tekintettel a háborúra. Rögtön eldöntöttem, hogy nem megyek. Még az előző párt, a Kommunista Szövetsége – amelyik szintén a nem túl széles látóköréről volt híres – sem erőltette ennyire az emberek agy mosását, holott annak idején, ha jól emlékszem, még háború se volt. A jugoszláv szindróma mégis működik: szorongva végighallgattam az ismeretlen mondókáját, és nem mondtam, hogy nem megyek. A nevemet valamelyik házbéli lakótól tudhatták meg, mert a lakásba nem jelentkeztem be. Rövid idő alatt sokan önjelölt kis rendőrspiclivé avanzsáltak. A felső szomszéd egy lámpással a kezében jött megnézni, vajon elsötétítettem-e („a szemközti ablakban visszatükröződik a magától kiszűrődő fény”), utána meg azt firtatta, miért nem megyek le az óvóhelyre, amikor megszólalnak a légi veszélyt jelző szirénák. A mellettünk lévő lakásban lakó jó szomszédaim bólogatnak a szirénázások és elsötétítések közti szünetekben („mi félünk”, mondják). A többiek veszekszenek velük, amiért liften mennek le az óvóhelyre, ami légi veszély idején szigorúan tilos. Az egyik földszinti szomszédasszony nem rest végig-

járni a lakásokat, hogy kihirdesse a kerületi tanács elsötétítési rendeletét. Mi elsötétítünk, a téren meg egész éjjel ég a lámpa. Akkor este valaki túlbuzgóságában kijelentette: aki nem megy le az óvóhelyre (a patkányoktól hemzsező, hevenyészve kitakarított fűskamrákba), aki nem vesz részt az előadásokon, aki nem illeszkedik be, és nem fejleszti a közösségi szellemet – az potenciális ellenség. Meglehet, hogy „orvlövész”. Sőt mi több: szerb.

Amikor fölhangzik a sziréna, a ház gyerekei üvöltve és a fölfordulást élvezve hanyatt-homlok rohannak le a pincébe, ahol újra eltölthetnek néhány vidám percet vagy órát. Nem minden óvóhely ilyen, de a miénket a szomszédok nagy műgonddal rendezték be: lehordtak mindenféle használati tárgyat, és ellátták tartalék élelmiszerrel. Amikor kijelentettem, hogy nem kívánok részt venni kisded háborús játéukban, azzal kapacitáltak, hogy milyen szuper odalenni: kávézgatnak, rádiót hallgatnak, diskurálnak, a gyerekek játszanak, de ha valaki nem akar társasági életet élni – mondja a szomszédasszony –, az akár keresztretjvényt is fejthet. Keresztretjvényt! Soha életemben nem fejtettem keresztretjvényt. Egyszer betévedtem egy másik óvóhelyre, és láttam, mi folyik egy-egy ilyen spiritiszta szeánszon. Háborús rémtörténetekkel traktálják egymást, amíg úrrá nem lesz rajtuk a pszichózis, és az óvóhelyről végül még a leggalamblelkűbb pacifista is vérszomjasan csörtet elő. Azt válaszolom a szomszédaimnak, hogy csak akkor megyek le az óvóhelyre, ha majd tényleg meghallom a bombákat, és megijedek. Egyelőre jobban megrémiszt az ő háborús együttműködésre való hajlandóságuk, mint a szirénák hangja. Nincs kétségem afelől, hogy a szirénákat időnként csak azért vijjogtatják, hogy a népre jól ráijesszenek, és minél birkább masszává tömörítsék őket. Az embereknek elment az eszük – bődületes ostobaságokat beszélnek.

Természetesen a másik háborúzó fél emberei is ugyanígy elvesztették a józan eszüket, és ugyanilyen oltári hülyeségeket hordanak össze, csak hogy én most a zágrábi állapotokról tudósítok. A rádióból és a tévéből a legundorítóbb, leggiccsesebb horvát harci indulók harsognak, amelyek ocsmánysága és stupiditása már valószínűleg kalibrálva van a szisztematikusan elhülyített nép lesüllyedt IQ-szintjére. Hogy a TV „Műsor a szabadságért” szókincséről már ne is beszéljek; frázisai és tartalma mélyen alatta van az emberi méltóságnak. Benne nulla információ + a fő (és egyedüli) mondanivaló: „mi jó emberek vagyunk, csak hogy ők bántanak bennünket, amiért megérdemlik, hogy jól legyilkoljuk őket.” Az emberi horizont ilyen mérvű beszűkülését korábban el sem tudtam volna képzelni. Az embert egyetlen dimenziójára redukálták: a nemzetiségére. A kultúra néhány stupid, sebtiben kiagyalt nemzeti szimbólumra redukálódott, némi honfibus dalárdai felhanggal. Mintha mindannyian szemellenzöt hordanánk. Olyan szűk korlátok közé zártak bennünket, mint azelőtt soha (hogy a halott ezrekről és a fizikai szenvedésről ne is beszéljünk). Meg fogunk fulladni ebben az áporodottságban. Ezzel a népnemzeti, nacionalista tempóval (akár szerb, akár horvát vagy másmilyen) nem jutunk előbbre. Erre semmit sem lehet alapozni; visszahátráltunk a középkorba.

Az utcákat, főleg a kaszárnyák és a szomszédos Hadsereg Háza környéki stratégiailag fontos „csomópontokat”, keresztbe állított teherautók és rendőrségi meg önkéntes gárdistaegységek zárták el. A Szocialista Forradalom útja (amit manapság újra Zvonimir útjának hívnak, és ami engem személy szerint kevésbé zavar, mint más átkeresztelések) kísértetiesen kihalt – leállították benne a forgalmat. A mi útkeresztveződésünkben napokig ugyanazokat a járőröket látom: két, állig fölfegyverzett, terepszínű egyenruhás fiút meg egy magas lányt. A lány erős sminkje ellenére férfias benyomást kelt – tessék, most végre egyenrangú lett a férfiakkal! Ó, milyen ostoba is minden egyenruha és minden hadsereg! (Ezek a terepszínű egyenruhák legföljebb a bozótban nem keltenek feltűnést, a városi utcán annál inkább, ami azt jelzi, hogy voltaképp valami más a funkciójuk – az erőfitogtatás és a kollektív szellem erősítése.) Egyébként az innen pár lépésnyire lévő sport-

boltban bárki vehet ilyen – önök is, én is. Nekem nem kell. De a várost most elárasztották a különféle fegyveresek – feketeingesek meg mindenféle ilyen-olyan civil. Kézigránáttal és géppisztollyal teleaggatva, késsel az övükben grasszálnak, hangosan nevetnek a vilamoson, kihívóan pöffeszkednek – kibújt belőlük a vadember. Teli vannak velük a kocsmák, látszik, hogy élvezik a szerepüket. Igaz, köztudott, hogy néhányukat erőszakkal toborozták. Együtt erősebbek: ezek azok, akik csak a bandában nagyfiúk. Az emberre nem tesznek komoly benyomást, nem úgy néznek ki, mint a felszabadítók. Én semmiképp se bíznék meg bennük, inkább kitérnék az útjukból. Békebeli rendőröket többé nem látni az utcán. Ezek a mai szörnyetegek lesznek holnap a vezetőink – puskával a kezükben most építgetik a maguk kis karrierjét.

Természetesen minél inkább belekeveredik Horvátország a háborúba, minél nagyobbak lesznek a veszteségei, annál több lesz a horvát önkéntes, akik közül sokan a biztos halálba mennek, ahová felelőtlen vezetők a nép nevében küldik őket. Most már tudom, hogy „a nép nevében” bármit meg lehet tenni. A második világháború idején ez a jelszó még hiteles tudott lenni, mára azonban már teljesen kiürült.

Zágrábban senki sem dolgozik, azaz senki sem dolgozik komolyan. Az emberek teljesítménye erősen lecsökkent ott is, ahol ennek nem az alapanyaghiány vagy a korlátozott működőképesség az oka. Mindenki a politikáról beszél, kívár, megpróbálja túlélni a háborút, ami egyre nehezebb. Az üzletek egyre szegényesebbek (még nem tűnt el minden, de az embereknek már nincs pénzük), és gyakran csak reggel vannak nyitva. A legrosszabb a gyógyszerhiány. Az iskolák és az egyetemek csökkentik a tanítási időt – minden leállt. Viszem az autómát műszaki vizsgára – a műhelyben alig lézeng valaki. Másutt ugyanígy. Az autószervezben a zágrábi anakronizmusok egyikét látni: Tito képe még ott lóg a falon, mellette az új horvát címer, alatta a várost megszálló Jugoszláv Népköztársaság szellemesnek szánt „halotti értesítő”-je. A rádióból mindenütt horvát harci indulók harsognak.

A város éjszakánként akkor is sötét, ha történetesen nincs elsötétítés, mivel a kirakatokat nem világítják ki. Színes öntapadó papírszalaggal ragasztották be őket – leggyakrabban barnával –, hogy az üveg ki ne törjön. Ennek eredményeképpen az egész város úgy néz ki, mintha rács mögé zárták volna. Néhányan megelégtették a monoton barnaságot, és megpróbálták különféle mintákat kialakítani a szalagokból, de hiába, mert a kirakatok előtt homokzsákok tornyosulnak, és az utcákon, a nagyobb útkereszteződéseken ormóttan beton- és fémtömb tankcsapdák tömege.

A város teli van menekültekkel, a jelenlétük lépten-nyomon érzékelhető. Az ő szenvedésük igazi szenvedés. Kétségbevonhatatlan tragédiájukat átérzik az emberek.

Ez többé nem az én országom, nem az én szülővárosom. Én már nem vagyok idevalósi. Nem vitatom a másik fél felelősségét és bűnösségét sem, de azt igenis állítom, hogy a képzeletbeli és az igazi fegyvert először mindenkinek saját magának kell letennie. Mert a másikon számon kérni, hogy miért nem teszi le elsőnek – az egyenlő a háborúval. Erre fáztunk rá mindannyian, mert mindenki azt hiszi, hogy csak a másik lehet a bűnös.

Rada Iveković

LEVÉL A SEMMIBE

Mira Furlan⁴¹ színésznő levele, melyet egész terjedelmében közlünk, a zágrábi Danas című napilap november 5-i számában jelent meg. A zágrábi sajtóban a Mira Furlan elleni támadások azután kezdődtek, hogy az idei BITEF-en⁴² Corneille „Színpadi mutatóváltás”-ában szerepelt.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani azon zágrábi polgártársaimnak, akik egy emberként csatlakoztak az ellenem indított kisserű, jelentőséggel nemigen bíró hadjáratához, amely mellékes volta ellenére, úgy tűnik, életemet merőben megváltoztatja, és egészen más irányba tereli. Ennek jelentősége persze eltölpül a körülöttünk zajló szörnyű pusztításhoz, gattettekhez és mindennapossá vált halálhoz képest. Mivel azonban az én egyetlen életemről van szó, és mivel valamilyen okból a koszos rongy szerepére vagyok kárhóztatva, amibe egyesek itt-ott beletörölhetik sáros cipőjüket, és habár túlságosan el vagyok keseredve ahhoz, hogy kedvem legyen az újságokban való polemizáláshoz, mégis úgy gondolom, tartozom annyival önmagamnak és a városnak, hogy szóljak néhány szót. Pontosan úgy, ahogyan azt a suta, fájdalmas, félresikerült szerelmi történet végén szokták, amikor – valami hibás elképzelés folytán – még mindig mondani akarnak valamit, pedig a szavak már fölöslegesek, hiszen nincs, aki meghallgassa őket. Ugyanis bevégeztetett.

Miközben üzenetrögzítőmről polgártársaim leírhatatlanul ocsmány üzeneteinek sokaságát hallgattam, szerettem volna köztük legalább egyetlen egy barátom üzenetét meghallani. Vagy nem is egy barátomét – egy egyszerű ismerősét. Egy kollégáét. De ilyen nem volt. A szalagon egyetlen ismerős hang se volt, egyetlen barátom se telefonált – az ember nem érti, hogyan lehetséges ez. Az üzeneteket mégis köszönöm. Azokét a nemes hazafiakét is, akik kedvesen kilátásba helyezték, hogy „úgy fognak lemészárolni, ahogy a szerbek szokták”. Köszönöm a munkatársaimnak, barátaimnak és ismerőseimnek is, hogy a hallgatásukkal tudomásomra hozták: többé nem számíthatok rájuk.

Köszönöm, hogy hallgattak színházi kollégáim, azok, akikkel Držićet, Molière-t, Turgenyevet és Shaw-t játszottam együtt, köszönöm, hogy meg sem próbálták megérteni – még ha nem értettek is egyet vele – azt a leveletem, melyet a BITEF-en való szereplésem alkalmából írtam, és amelyben megpróbáltam elmagyarázni, hogy a színpadi játék számomra most közös hivatásunk megvédését jelenti, és hogy a színészetet egyetlen politikai vagy nemzeti eszme szolgálatába se szabad és lehetséges állítani, de nem gátolhatják politikai vagy nemzeti keretek sem, mivel az egyszerűen ellentétes a játék természetével, melynek feladata, hogy még a legkritikusabb pillanatokban is hidakat és kapcsolatokat építsen az emberek közé, és idegen tőle minden nemzeti elkülönülés, hiszen e mesterség lényege, hogy nem ismer határokat.

Tisztában vagyok vele, hogy a művészet kozmopolitizmusáról szóló „tirádák” mostanság időszerűtlennek tűnhetnek. Tudom, egyesek nem érzik ideillő dolognak a pacifizmusra, a magasabb rendű szeretetre és minden ember testvériségére való hivatkozást akkor, amikor ártatlan emberek és gyerekek pusztulnak el, és fiatal emberek örökre megnyomorodva térnek haza a frontról. Hogyan mondhatnék bármit is, ami nem hangzanék bárdolatlan ostobaságnak akkor, amikor abszolút érthetetlen okból veszélyben forog

---

41 Ismert horvát színésznő, aki, miután a Horvát Népszínházról elbocsátották, az USA-ba emigrált.

42 Nemzetközi színházi fesztivál Belgrádban.

Dubrovnik, ahol életem legemlékezetesebb előadását, a *Glóriát*⁴³ játszottam! Én mégse tudok másképpen gondolkozni. A lelkemben nem tudom elfogadni a háborút egyedüli megoldásként, nem tudom magam rákényszeríteni a gyűlöletre, nem vagyok képes elhinni, hogy bármit is megold majd a fegyver, a gyilkolás, a bosszú, a gyűlölködés, a büntettnben való tobzódás. A háborúba való beleegyezés nem jelenti-e vajon a büntettnben való cinkosságot? Hogy egy kis részben én is felelős vagyok érte?

A JÖVŐ TÉTJE

Én mindenesetre úgy gondolom, úgy tudom és úgy érzem, hogy az én kötelességem és a szakmám kötelessége az, hogy hidakat építsünk. Hogy vállaljuk az együttműködést és a közösséget másokkal. Nem nemzeti közösséget, hanem hivatásbelit. Emberit. És még a legszörnyűbb és legkilátástalanabb pillanatokban is – például most – utolsó leheletünkig az emberek egymás közti kapcsolatának megteremtését és fenntartását szorgalmazzuk. Ez a jövő tétje. A jövőé, ami egyszer mégiscsak beköszönt. A magam részéről egészen mostanáig hajlandó voltam elviselni mindenféle utazási, kommunikációs és pénzügyi nehézséget, kész voltam húsz órákat utazni Ausztrián és Magyarországon keresztül, és vállalnék még ennél is örültebb és veszélyesebb utazási módokat azért, hogy eljussak abba a két háborús városba, ahol előadásom lesz, és ahol pontban este fél nyolckor színpadon szeretnék lenni zágrábi vagy belgrádi színésztársaimmal együtt, hogy felváltva játsszuk Corneille-t és Turgenyevet. Mindezt a munkám folyamatossága nevében, valami olyasminék a nevében, ami túl fogja élni ezt a háborút, és ezt a számomra érthetetlen gyűlöletet. És kész lennék további áldozatokra is a jövőért, mindaddig, amíg egy buzgó hazafi valóban le nem mészárol, ahogy azt ígéri.

Hajlandó lettem volna továbbra is mindent megtenni, és minden szűkös körülményt elfogadni, ha hirtelen nem vágott volna mellbe ilyen borzasztó erővel szülővárosom gyűlölete. Dermedten állok e gyűlölet ereje és mélysége előtt, a közvélemény egyhangú ítélete előtt, az előtt a tény előtt, hogy gesztusomban senki se érezte meg a jó szándékot, azt, hogy a szakmám tisztességét védelmezem, hogy megpróbálok kiállni legalább egyetlen jó és szép előadás mellett. Én ebben az előadásban amúgy sem akartam többé föllépni, ezt a levelemben is megírtam. A BITEF-en, mint nemzetközi fesztiválon, amelyen többek közt angolok, oroszok, franciák, belgák szerepeltek – valamint egy szlovén is –, annál inkább fontosnak tartottam részt venni, mivel ha nem játszottam volna, akkor elárulom azt az előadást, amelyet még a legnehezebb körülmények között, a tankok március 9-i fölvonulása,⁴⁴ a katonai puccs veszélye idején is megtartottunk.

Nagyon szomorú, ha az ember magyarázkodni kényszerül olyasvalamiért, amit el sem követett. Számomra csak a kétségbeesés, a kín és az iszonyat maradt meg. Elöttem már nincsenek meghozandó döntések. Mások már mindent eldöntöttek helyettem. Eldöntötték, hogy nekem el kell hallgatnom, visszavonulnom, elnémulnom, elvették tőlem a jogot arra, hogy a legjobb belátásom szerint végezzem a munkám, hogy hazamehessek a városomba, elvették tőlem a jogot, hogy egy nap visszatérhessek a színházamba és játszhasssam a darabjaimban. Valaki úgy döntött, hogy engem el kell bocsátani. Köszönet ér-

43 Ranko Marinković (1913) horvát író drámája, melyet 1955-ben mutattak be.

44 Belgrádban 1991. március 9-én hatalmas kommunistaelles tüntetés volt, amit a harcokcsikkal megerősített katonai alakulatok feloszlattak. Az összecsapásnak két halálos és hetvennél több sebesült áldozata volt. A tüntetés után a hatalom betiltotta a független „Radio B”-t és az „Ifjúsági Rádió”-t, és lehetetlenné tette a „Yutel” tévécsatorna működését.

te a Horvát Népszínháznak és kollégámnak, Dragan Milivojevićnek, aki a felmondásomat aláírta. Tudom, hogy manapság sok embert elbocsátanak, hogy én csak egy vagyok a sok közül, hogy egyszerűen fölösleges lettem. Ebben az általános iszonyatban az ember folyton azon töpreng, vajon van-e joga a maga kis személyes problémáival előállni. Én mindenesetre egy ideig (meddig?) nem akarok játszani ennek a szétesőben lévő, szétmarcangolt országnak egyetlen színpadán sem. Talán nem kellett volna annyira sietni azzal a felmondással, talán minden megoldódott volna magától. Csak elegánsabban. Tiszteletesebben. Nem ilyen durván. Persze most nem a gyöngéd gesztusok idejét éljük. De mindezek miatt fogja-e valaki is szégyellni magát? Vagy éppen én leszek az, ahogy azt igazhítt kollégáim állítják a velük készült interjúkban? Mentségül szolgál-e a háború minden kis aljasságunkra, amit felebarátaink ellen elkövetünk? Eltítkolhatjuk-e az igazságtalanságot, amit a nagy, fényes nemzeti cél nevében barátunk vagy kollégánk ellen cselekszünk? Az egész nép szenvedéseire való hivatkozással érzéketlenek maradhatunk-e az egyén szenvedései iránt (aki történetesen ugyanúgy a nép tagja)? Ezeket a kérdéseket zágrábi barátaimhoz intézem, akik most hallgatnak, jóllehet Belgrádnak felróják hallgatását.

A SZERETET ÚTJA

Nehéz most keserűség nélkül írnom. Pedig szeretnék, hiszen: „Szeressétek ellenségeiteket.” Jó lenne, ha erre mindannyian képesek lennénk. Ez talán feloldaná a köztünk lévő ellentéteket. De félek, hogy kimondhatatlanul messze vagyok Isten útjától, ami mindig a szeretet útja, sohasem a gyűlöleté.

Tulajdonképpen kinek írom ezt a levelet? Ki olvassa el? Ki akarja egyáltalán elolvasni? Most mindenki a nagy, történelemformáló eseményekkel van elfoglalva, az egyéni kis sorsok elveszítették jelentőségüket. Hány barátunkat fogjuk megtagadni azért, hogy ne kövessük el a manapság egyedüli áruulásnak tartott nemzetáruulást? Mennyi aljasságot, mennyi ócska kis áruulást kell elkövetnünk ahhoz, hogy „a nemzet szemében makulátlanok maradhassunk”?

Sajnálom, de én más vagyok. Számomra csak az egyes ember létezik, és ez a jövőben is így lesz. Függetlenül a világ minden kataklizmájától én sohasem fogok általánosságban gondolkodni az emberekről (ő, Istenem, milyen kevesen is vannak!). Sose leszek képes „minden szerbet gyűlölni”, sőt azt se tudom, hogy ez pontosan mit jelent. Én mindig – legalábbis addig a percig, amíg a telefonbeli nyájas fenyegetések meg nem valósulnak – ki fogom nyújtani a kezem a felé az ismeretlen ember felé „a túloldalon”, aki ugyanolyan elveszettnek érzi magát, mint én, és ugyanolyan elkeseredett, szomorú, megdöbönt és halálra rémült, akárcsak én. Ilyen emberek itt, ebben a városban is élnek, ahonnan ezt a levelet írom. Itt, ahová a szeretet vezérelt, tehát olyasvalami, amit manapság szinte illetlenség kiejteni a szánon. Többé már semmi sem számít. Minden semmi-be vétetik és letiportatik, ami nem a nagy célt szolgálja. Szerelem? Házasság? Barátság? Színházi előadás? Ugyan kérem!

Én ezt visszautasítom, mert nem vagyok hajlandó önmagamot és az életemet így megcsonkítani. Utolsó belgrádi előadásaimon azoknak az elkeseredett nézőknek a kedvéért játszottam, akik nem „szerbek”, hanem emberek, akárcsak én, olyanok, akik undorodnak ettől a visszataszító rémdrámabohózatától, melyben holtak fejei röpködnek a színpadon. Mondandómat az ilyen, itt is és ott is létező embereknek szánom. Talán valaki meghallja közülük.

A büntetést, melyet a városom – az én egyetlen városom – és a színházam – az egyetlen színház, melyet a magaménak tartottam – kiszabott rám, azt hiszem, nem érdemel-

tem meg, hiszen úgy cselekedtem, ahogyan szerintem mindig is cselekedni kell: az emberekbe és a hivatásunkba vetett hittel, amely hivatás feladata az, hogy az embereket összekösse, nem pedig az, hogy elválassa. Soha nem fogom „megtagadni belgrádi barátaimat”, mint ahogy azt egyes kollégáim teszik, mivel nem hiszem, hogy a barátaim bármi módon hozzájárultak volna a bennünket sújtó katasztrófához, aminthogy zágrábi barátaimat sem fogom megtagadni soha, még akkor sem, ha ők ezt teszik velem. Inkább megpróbálom megérteni az őket mozgató félelmet, pánikot és elkeseredést, sőt a gyűlöletet is, csak azt kérem tőlük, hogy ők is értsenek meg engem, illetve az én szabálytalan történetemet, és az életemet, amely az úgynevezett sors szeszélye folytán kilépett a szokásos keretek közül. Miért kell mindennek olyan egyformának, olyan félelmetesen kiegyenlítettnek, lecsiszoltnak, egy kaptafára valónak lennie? Hát nem volt még elég ebből? Tudom, most az egyenruhák ideje jött el, amik mind egyformák, csakhogy én nem vagyok katona, nem tudok az lenni, nem vagyok rá alkalmas, nem arra vagyok teremtve.

Függetlenül attól, hogy egy, öt vagy ötven államban fogunk-e élni, vigyázzunk, hogy meg ne feledkezzünk az emberekről, minden egyes emberről külön-külön, függetlenül attól, hogy az illető a Falnak melyik oldalára került. A véletlen szeszélye folytán születünk ide, ahol élünk, és vagyunk azok, akik vagyunk, a nemzetiségünkön kívül azonban még akadnak más fontos dolgok is az életünkben.

Küldöm ezt a levelet a semmibe, a sötétségbe, nem tudván, ki fogja elolvasni, hogyan fogják értelmezni, és hányféleképpen fogják félremagyarázni. Valószínűleg elsősorban a propaganda örökké éhes vadállatát táplálják majd vele. De talán mégis akad valaki, aki tisztá szívvel olvassa.

Neki hálás leszek.

Mira Furlan

(*Politika*, 1991. november 10.)

Durđevac, 1992. április 26., Húsvét.

Drága Rada, Maruša és Biki!

Három évvel ezelőtt ugyanígy itt voltam, mint most, és akkor is szomorú voltam. Akkor azért, mert elváltam valakitől, most pedig azért, mert sok más ismeretlen ember válik el a szeretteitől...mert én magam már soha többé nem válok el senkitől és semmitől... Mindaz, mit elvesztettem, az enyém, a legenyémebb marad... „Tudom, annyi mindent elvesztettem, hogy szinte föl se tudom sorolni, s mostanra ezek a veszteségek azok, amik a leginkább az enyémekek maradtak.” (Borges)

Három éve közel kerültem itt a természethez, vagy ő került közel hozzám... akkor minden buján pompázott (akárcsak most), a pitypang éppen virágzott, hófehéren tündököltek a cseresznyevirágok... elképzeltem, hogy ilyen lehet a Paradicsomban. Akkor írtam az egyik legjobb versemet, a „Paradicsom teremtése”-t. És... most itt ülök a ház alatti gyümölcsösben. A ház előtt az enyéim zsbonganak... süt a nap... Körülvesz a természet, az élőlények sokasága. Sárga pitypangok, fehér margitvirágok, apró bogárkák, verebek, méhek, fecskék... Elnézegetem őket, hallgatom a lélegzését a fünek, a bogaraknak. Vajon teszi ezt most rajtam kívül valaki más is a világon? Látja-e az, akit elborít az elveszett vagy meghalt családtagjáért érzett fájdalom, vagy a pincében lapuló, az, aki a

golyók füttyülését hallgatja, a fejvesztetten menekülő vagy az, aki talán hasonló szépségű tájon kúszik éppen keresztül, de mégsem látja... Szabad-e gyönyörködnöm e látványban, miközben mások...

Radmilátok

Belgrád Párizsnak és Berlinnek
1992. május 13–14.
Ljubljanából Belgrádba a „Niš-expresszel”

Ljubljanában úgy búcsúztam el a barátaimtól, hogy „ki tudja, találkozunk-e még valaha?”. Az autóbuszban először valami niši népdalénekesnőt nyomtatnak nekünk két kis méretű képernyőn, csak hogy tudjuk, ez itt most a „Niš-expressz”; a kávéfőző gép elromlott, a kávé egyébként két márkába kerül. „A szerb népdalok” című esztrádműsor végül is egyórás volt, a *walkmenem* pedig a csomagtérben lévő bőröndben maradt: mi lesz, ha nem hagyja abba?! – gondoltam. Lendavánál kiszaladtunk a bozótbá pisilni, villámgyorsan, mint a nyulak, hisz a Niš-expressz nemcsak hogy Niš, de expressz is, tehát nincs megállás, gyerünk tovább! A magyar határon a határőrök először nem akartak beengedni két szíriait, mert nem volt vízumuk, aztán valahogy csak beengedték őket, utána a sofőr nem engedett egy vajdasági románt fölszállni a feleségével és a gyerekeivel, mert nem volt elég pénzük. „Micsoda szívtelen vagy!” – mondta a férfi a Niš-expressznek, mire az egykedvűen vállat vont. Mögöttünk jött még egy Niš-expressz, ott se engedték fölszállni. Akkor én azt ajánlottam a buszban ülőknek, hogy gyűjtsük össze nekik a pénzt (márkában). Az emberek (nagyraoszt férfiak) lehajtották a fejüket, és úgy tettek, mintha nem hallanák. Egy asszony meg én adtuk össze a pénzt. Reggel hatkor érkezünk Szabadkára, mögöttünk tizenkét óra utazás Dél-Magyarországon keresztül, a sofőr bekapcsolja a rádiót, a belgrádi rádió 1-es programján egy cérnévékony hang híreket mond: „Vukováron megindult a pártélet.” Istenem, segíts!

A belgrádi vasútállomáson egy csomó lejmoló akasztkodik ránk. Idefelé láttam, hogy egy helyen gőzerővel folyik valami építkezés. Belgrád most olyan, mint Berlin lehetett 1933–34-ben, nem tudom: minden borzalmasan összekeveredett – párhuzamos rendőrségek, mi ez itt? Brazília vagy Mexikó? – együtt van közöny és komor félelem a jövőtől. Belgrád halott, vajon a bombázás, amire annyian számítanak, amit kívánnak, és készülnek rá, hogy alázatosan elviselhesék, vajon a bombázás – föléleszti majd haló poraiból?!!

...Eljenek a gettók! Isten hozta az első gettóba! – ez volt az egyik pancsovai rendezvény címe. Leereszkedünk a gettóba: minél többen vagyunk idebenn, annál kevesebben lesznek odakint. Ebben a gettóban hol depresszió, hol meg furcsa egzaltáció vesz erőt rajtunk, egyik is, másik is sötét és szörnyűséges gyöngédségben nyilvánul meg. Akárcsak Jelena⁴⁵ kollázskiállításán a Pariska utcában: mi, gettóbeliek eljöttünk mindannyian megnézni, a galéria tőszomszédságában pedig ott van Šešelj⁴⁶ irodája. És plakátjai. A várost teleragasztották a plakátjaival. A lakásommal szemben erőltetett ütemben építenek valami yu-központot, ami eltakarja előlem a Dunát; az utcán két kövér asszony a virágokról beszélget nagy szakértelemmel, aztán átváltanak a háborúra, és kitérgetik a

45 Jelena Trpković.

46 Vojislav Šešelj (1954), jogász, egyetemi docens volt Szarajevóban, a szélsőségesen jobboldali Szerb Radikális Párt elnöke (csetnikvajda), parlamenti képviselő, 1984-ben „izgatás” miatt 8 évre ítélték, amiből két évet töltött le.

azt is közönyös-kegyetlenül, talán a kövérségük teszi, talán az, hogy senkijük sincs Boszniában. Szarajevóban nemzetiség szerint osztják a kenyeret, amit a személyi igazolvánnyal kell igazolni: mindenki az „övéinek”. Azok az anyák, akiknek a fiai Boszniában voltak kiskatonák, napokig a Nemanjina és Kneza Miloša sarkán lévő Szövetségi Honvédelmi Titkárság előtt tüntetnek: „megígérték, hogy hazahozzák a gyerekeinket”. A mellettük elhaladó nők és férfiak pedig mérgesek rájuk, szidják őket és káromkodnak, amiért megakasztják a forgalmat. Az Arkan-csapat⁴⁷ tagjai lent, a Francuska utcában tanyáznak, ugyanott, ahol az albánok váltják a valutát. Egyik este géppuskával megtámadták őket, és elvitték az összes dohányt. A Narodna bibliotekánál néhány rendőr gumibottal megvert egy fiút, aki egy betört ablakú kioszkból elemelt egy újságot. Egy srác a minap „patriotizmust” emlegetett nekem, és nem tudtam meggyőzni arról, hogy aki ma patrióta, az óhatatlanul büntényt követ el. Patrióta és értelmiségi. Írtunk egy felhívásfélét a még életben lévők megmentéséért, körülbelül két-hármezeren írták alá, odaírtunk titeket, berlinieket is, végső elkéseredésünkben, mivel két éjszakán keresztül azt tervezgettük, hogyan tudnánk bérelt autóbusszal élelmiszert és gyógyszert vinni Szarajevóba, időközben azonban az ENSZ-konvoj is visszalépett, mert ott most nagy lövöldözés van, mindenre lőnek, ami él és mozog. A Műszaki Egyetemen, ahol Badi⁴⁸ szervez valami gyűlést, hallottunk egy ottani fizikatanárt, aki tökéletesen tudja parodizálni Miloševićet és Tuđmant... Megemlítettem neki Steva Medićet,⁴⁹ akit valaha régen, nagyon régen két-három éven keresztül hallgattunk az egyik bölcsészkar kis előadójában, és arra gondoltam, nem, nem tér vissza Steva szelleme, ez csak a halvány árnyéka a réginek, de épp ezért olyan érzés fogott el, hogy ez az *egész* még nagyon hosszú ideig fog tartani.

Biljanátok

P. S.

Két nappal Ljubljánából való elutazásom után Szlovéniában vízumkötelezettséget vezettek be „a déliek részére”.

Berlin, 1992. május vége

Ne mondjátok, hogy érzélgős vagyok, hogy csak a nők szoktak ilyen melodramát csinálni... ne mondjátok, hogy panaszkodom az életre, hiszen szeretek élni...

Kinyitom a szemem. Körülöttem minden fehér, napsütötte és puha. Csak a derekam-ban fáj valami. A nővér megméri a vérnyomásomat. „Kérem, még ne operáljanak meg,

---

47 Željko Ražnjatović, *alias* Arkan, a „Tigris”: a kommunista Jugoszlávia titkos ügynökeként a külföldön élő horvát emigránsok likvidálása volt a feladata. A délszláv háborúban az egyik rettegett szerb szabadcsapat vezetője volt, a csapat tagjai véres etnikai tisztogatásokat hajtottak végre többek között Kelet-Szlavóniában, Bijeljínában, Zvornikban.

48 Obrad Savić-Badi.

49 Biljana Jovanović megjegyzése: Steva Medić, az élő belgrádi legenda: az az ember, aki miatt az egész Bölcsészkart és szűkebb környékét, sőt Josip Broz Titót is átkeresztelték „Stevá”-ra. (Így született a '68-as diákzavargások idején az a mondás is, hogy: „Fossa a szót Steva, de semmi se változik.”)

Steva Medić szociológiát végzett, és a Bölcsészkar régi épületének klubjában Titót és Lenint utánozta „közkívánatra” valami csodálatos átlényegülő képességgel... A belgrádi múzeumokat és könyvtárakat antikvár könyvekkel és régiségekkel látta el. 1980 végén halt meg egy útkereszteződésnél történt közlekedési balesetben. A temetésén „egész Belgrád” ott volt. Róla mondták azt, hogy „a legtehetségesebb színesz és a legártatlanabb ember volt az egész városban”.

mert a jobb vesém körül fáj mindenem”, nyögöm. A nővér rám mosolyog és azt mondja: „Már túl van mindenem.” Lassan az ablak felé fordulok, ahol DAVID fekszik, a FIAM: még alszik. Néhány órája átültették belé a vesémet. Sokáig nézem békés arcát. Eszembe jut, mennyire boldog voltam a születésekor, és hogy a másik két gyerek születésekor is milyen boldog voltam. Igen, de ez most valami egészen más. Maruša, ne légy érzelgős, mondom magamban, ennyit igazán megtehetsz érte. Az orvosok az operáció előtt azt mondták: „Az anya számára ez nem kötelesség, hanem kegyelem.” Én ezt képtelen vagyok racionálisan nézni. Ez számomra se nem kötelesség, se nem kegyelem, hanem valami egészen természetes, magától értetődő dolog. Ez így van. Egyszerűen így van. Megkérdem a nővért: „Hogy van?”, és pont ugyanúgy érzem magam, mint amikor a születésekor az orvosnak föltettem a világ legostobább kérdését: „és minden ujja megvan?” Várom. Egy kicsit újra elszundítok, és elfelejtem, hol is vagyok. „Mi van a mamámmal?”, hallom. David fölébredt.

Két nap múlva elvitték. A műtét nem sikerült. Ki kellett venniük az új vesét, és ezzel megkezdődött az agóniája... Egyik műtét követte a másikat, hogy egyáltalán életben maradjon.

Ülök a berlini kórház erkélyén. Egyik cigarettáról a másikra gyújtok, és halálosan fáradtnak érzem magam. A gyerek életben maradt. Elnézem odalent a virágba borult parkot, és hálás vagyok mindenkinek, aki gondolatban velünk volt ezekben a napokban. A betegágyam melletti éjjeliszekrényt elborítják a faxok, amiket otthonról hoztak megmutatni. Üdvözetek Belgrádból, Rijekából, Ljubljanából, Szarajevóból Párizson keresztül... Koperből... Ezekben a napokban világossá vált számomra, hogy jelenleg Berlin az otthonom, és hogy a hazámat – amit egy évvel ezelőtt elvettek tőlem, s helyette adtak egy országot – újra visszaszereztem tőlük. A szeretetet, amit a volt – vagy hogy is hívják – Jugoszláviában élő barátaimtól kapok, senki se veheti el tőlem...

Hív a nővér. David fölébredt. Nagyon lassan, kétrét görnyedve odabotorkálok a szobájához. „Csak semmi sírás”, mondom magamnak az ajtaja előtt. „Meglátod, mama, minden rendbe jön” – még ő vigasztal engem. „Szeretnék elmenni a tengerre.” Aha, úgy döntött, hogy élni akar.

Ülök az ágya szélén, sorban fölolvassom neki az üdvözeteket, elmesélem, ki mindenki telefonált, és megpróbálom őt is és magamat is, mint már annyiszor, meggyőzni arról, hogy szép az élet. „Mama, hol vagy, hol jár az eszed?”, kérdi hirtelen. Hogy hol vagyok?

Hogy hol vagyok? Belgrádban, a barátaimnál, akik már évek óta hiába harcolnak a rezsim és annak kiszolgálói ellen. A barátaimnál, akik már hosszú ideje egyedül küzdenek a nagyszerbség és a háború ellen. A barátaimnál, akiket el akarnak szigetelni a külvilágtól, ahelyett, hogy melléjük állnának.

Hogy hol vagyok? Szarajevóban, ahol isten tudja, minek a nevében ölik rakásra az embereket, olyanoknál, akik minden órában elveszítik valakijüket. Csodálom az erejüket, hiszen én magam a Daviddal történtek után már az árnyéka sem vagyok önmagamnak. Itt csak egyetlen élet volt veszélyben, és az is a lehető legjobb kórházi körülmények között.

Nézem a menekülő asszonyokkal és gyerekekkel teli teherautókat meg csónakokat, olvasom horvát barátnőm levelét, akit meghívtak Berlinbe, de külföldön nem mer nyíltan beszélni, nehogy veszélybe sodorja otthon maradt családját és barátait. Azokra a szülőkre gondolok, akik kivették fiaikat a szövetségi hadseregből, hogy most elküldhessék őket meghalni az etnikailag tiszta államért. Nézem ezeket a férfiakat, akik gránáttal a kezükben végre megtalálták önmagukat, nézem a világ politikusait, akik valamennyien a saját, egymástól merőben eltérő válaszukat hajtogatják, habár már régóta tudják, hogy a kicsit is pontatlan válasz még a válasz hiányánál is rosszabb.

Nézem a felvételeket, amelyekről még mindig nem hiszem el, hogy a valóságban is

megtörténhettek, és azokra az emberekre gondolok, akik ezt már régen megjósolták, akikkel a kísérleti színház meg az antipszichiátriát csináltuk, és akik most a pusztá életükért harcolnak...

Nézem az otthonukból menekülő embereket, az égő folyókat, melyek sohasem jutnak el a tengerig. Elnézem a fiamat, és boldog vagyok, hogy él.

Emlékszem a tavalyi berlini tüntetésekre az Öböl-háború ellen. Minden este gyertyát gyújtottam a Wilhelm császár Emléktemplomban, a gyerekek fehér szalagot viseltek a karjukon, és az erkélyre fehér lepedőt akasztottunk. A békéért.

És most az én hazámban gyilkolják egymást az emberek. Ugyanazok, akik tavaly tüntetni mentek, most azt mondják, nem értik, mi történik. Én sem. De hát nem mindegy?... Valahol Európa közepén folyik az öldöklés és a gyújtogatás, és valószínűleg nem csak jugoszláv fegyverrel. Végtére is teljesen mindegy, hisz még nem hallottam olyat, hogy bárminek a nevében jogos lenne gyilkolni. Még az etnikai tisztaság és a demokrácia nevében sem, sőt a Föld túlnépesedése miatt sem...

Ne mondjátok, hogy érzelgős vagyok, hogy csak a nők szoktak ilyen melodramát csinálni... Hiszen néhány napig azzal kellett szembenéznem, milyen értékes is egyetlen emberi élet.

Maruša

Párizs, 1992. június 3.

Radától Biljanának, Radmilának és Marušának

Kedveseim, minden olyan szédületes iramban zuhan lefelé, a mélybe. Ma reggel Cécile behozta Radmila három faxát, amiket 1992. május 22-én küldött Đurđevacból. Azelőtt meg a telefon csörgésére ébredtem, Radmila Gikić hívott Újvidékről. Elmondta, milyen nagy náluk a szegénység, rengeteg a lakásfeltörés, kilopták a benzint az öreg kis Polski Fiatjából, a gyereket nem meri elküldeni falura, és nincs is rá módja. Beszélt a menekültekről is, azt mondja, Zágrábot már nem lehet elérni telefonon, és egyébként sincs már ott senkije, akit fölhívhatna. Azt kérdelem tőle, mit tudsz Szarajevóról, vannak-e új híreid, lehet-e tudni, ki halt meg, ki van még életben, én napokig nem tudom megkapni telefonon, aggodom Nermáért⁵⁰ és a családjáért, Drina⁵¹ tegnapelőtt azt mondta, találat érte a környéküket...

Fölhívom Ivant, azt mondja, Bogdan⁵² Szarajevóból azt a hírt kapta Dževad feleségének, Draganának⁵³ a szüleitől, hogy megölték őket a csetnikek, mivel szerb létükre muzulmánokat rejtegettek a pincében. Nem tudni, vajon mindkettőjüket-e vagy csak az anyját. „Büntetésből” bezárták őket a saját pincéjükbe, és rájuk gyújtották a házat...

Rossana⁵⁴ szerint a nacionalizmus ellen semmit se lehet tenni *a posteriori*, nem gyógyítható, csak esetleg meg lehet akadályozni a terjedését, elébe menni és meghíúsítani; nekünk ezt látnunk kellett volna előre. Nyilvánvaló, hogy nem láttuk. Azt meséli, az ola-

---

50 Nerma Fejić-Pejić, Rada Iveković férjének a nagynénje.

51 Drina Fejić, Rada Iveković sógornője.

52 Bogdan Bogdanović.

53 Dževad Karahasan és a felesége, Dragana Tomašević, mindketten írók. Jelenleg Grazban élnek.

54 Rossana Rossanda, Rómában élő ismert olasz filozófus és újságíró, közéleti személyiség.

szok visszaküldik a menekültjeinket, tankok állnak a határon, a határokat lezárják, és bevezetik a vízumot. Én legutóbb májusban jártam Olaszországban, akkor még nem kértek vízumot. Igaz, egyedül utaztam, nem menekültkonvojjal. Karol⁵⁵ – aki, úgy látom, egyetért velem – a libanoni katolikus lobbyról, a párizsi katolikus Libanonról meg az itteni horvát lobbyról beszélve azt állítja: *ugyanazokról* az emberekről, *ugyanazokról* az újságírókról, *ugyanarról* a propagandáról van szó. Megmutatom nekik a cikkemet, amit nemrég Finkielkraut⁵⁶ és Kundera ellen írtam. Nem a személyük ellen, hanem a „keresztény” Európa ellen az egyiknél, és a nacionalizmusnak némileg kezére játszó, a különbségeket összemosis hajlam ellen a másiknál (a „kis népek” nacionalizmusa kontra nagy népeké, tehát jobb a horvát és a szlovén nacionalizmus, mint a szerb!). Finkielkraut azt írta: „Francia identitás létezik, és ebben osztoznak velünk a korzikaiak is; jugoszláv identitás viszont nem létezik.” (*Le Monde*, 1991. július 9.) Hogy jön ő ahhoz, hogy azt mondja nekünk: nem létezőnk?! Mármost mi, jugoszlávok, akiknek különféle okokból kifolyólag meghatározatlan a nemzetiségi hovatartozásunk. Ez előtt a háború előtt az összes házasság 12 százaléka vegyes házasság volt, tehát a házastársak a most egymással háborúzó népekből kerültek ki. Ez azt jelenti, hogy a vegyes házasságban élők és a nemzetiségileg elkötelezetlenek együtt többen vannak, mint a szlovének vagy az albánok. Az viszont igaz, hogy manapság pellengérré állítják azt, aki magát jugoszlávnak vallja. Jugoszlávia nevében szétrombolták az országunkat. A másik oldal pedig, amelynek szintén nem túl kifinomult a gondolkodásmódja, és ahol mindent egy kalap alá vesznek, a jugoszlávizmust csakis szerbnek és agresszívnek tudja elképzelni. A volt jugoszláv népek *mindenünket* kompromittáltak, elvették tőlünk a nevünket és az identitásunkat. Az azonban, hogy nincs nevünk, és nem hallatjuk a hangunkat, nem jelenti ugyanakkor azt, hogy nem is létezőnk. Ez volt a cikkem lényege. Karol azonban nem annyira kettejükre, K. & F.-re gondolt (habár szerintem egykutyá), inkább a keresztény libanoniakat és ezáltal a háborút és most Horvátországot is támogató maffiára; ugyanez a maffia az Egyház (!) segítségével önkénteseket toborzott a horvát Gárda részére, még Lengyelországban is. A minap Selim Nassibbal beszélgettem, egy libanoni újságíróval, aki már húsz éve itt él, és megtudtam tőle, mi vár ránk, ha a forogatókönyvünk ugyanaz lesz, mint náluk (egyre hasonlóbbnak tűnik); mesélt valamit a rendőrséggel és a külföldi, illetve különböző érdekekkel szemben álló maffiákról is.

Belgrád Berlinnek és Párizsnak
1992. június 3–4–5.

(Tavaly június harmadikán Prištinában voltunk! Ó, milyen igaza is volt annak a szókefiúnak: már minden késő!)

MAGAMBA SZÍVOM A VÁROST: a házacskaít, apró épületeit, emberkéit, *a júniust*; a bombázás – éhség – polgárháború előtt. A 83-as autóbusból mohón magamba szívom a várost, behunyom a szemem, s magam előtt látom Szarajevót, kinyitom, s újra ott látom magam előtt. A nyolcvanhármasban – a város leghosszabb járatán – sokféle szociális réteg találkozik s elegyedik össze egymással; Belgrádnak ez az összekeveredettsége

55 K. S. Karol, Rossana Rossanda férje, ismert, lengyel származású francia újságíró, Kelet-Európa-szakértő.

56 Alain Finkielkraut (1949), francia filozófus, író; magyarul megjelent műve: *A gondolkodás veresége* (Osiris Kiadó, 1996).

és tagolatlansága olykor elbűvölő, máskor fárasztó és unalmas. A város teli van kétértelmű energiával, ami szeszélyesen csapódik ide-oda, hullámai hol fölerősítik, hol kioltják egymást.

Milutinál⁵⁷ és Natašánál⁵⁸ két éjszakán keresztül arról beszélgetünk, mire lehet szükség az óvóhelyen, és hogy a közelben mely falvakban nem „vonult fel” a hadsereg. Égünk az izgalomtól, bár bujkál bennünk a félsz, de szilárdan eltökéltük, hogy túléljük, s hogy ráadásul még élvezzük is az egészet! Tegnap este a dugig telt *Manježben* egyetlen asztalnál ültünk mindannyian: rajta egy kistányér sült krumpli. Volt, aki iszogatott, de csak keveset, mértékkel, többen elosztottunk egy-egy sört. Az NTV-n valami orosz filmet adtak: bunkerek, mocsarak, óvóhelyek, gázmaszkok s a „világ kezdetéről és végéről” szóló filozófia. Hah! Hol a kirobbanó, negédes eufória, hol meg a tompa, fanyar, bénító levertség lett úrrá rajtunk, melyek közt az idegesség vékony szálai feszültek. (Ez nemcsak a mi kis csoportunkra jellemző, hanem a többi sok száz elszigetelt közösségre is.) És pontosan ilyen a város (melyik város?!): a tömött autóbuszokban a fiatalabb férfiak és nők egyfolytában elnézést kérnek, és köszöngetik a nekik jutó fél centimétert meg azt, hogy fél lábon állhatnak. Az idősebbek szokás szerint „nyersebbek” (bocsánat a rasszizmusért).

A félelemtől gyöngédebbek lettek az emberek egymás iránt!!! Ennek a kétértelmű energiának a megnyilvánulása volt a mi *Fekete szalagunk* is. Ezerháromszáz méternyi fekete karton és szalag,⁵⁹ melyek szélét az emberek összeillesztették, és végül a „szalag” az *Albániától* egészen a *Slavijáig* ért. Százezer ember. A sor egyik részén a polgárok: asszonyok, férfiak, apróságok gyerekkocsikban, kutyák, elfeledett barátok és ismerősök, akiket már évek óta nem láttam, és akik soha semmilyen tünetesen nem vettek részt; aztán a Szerb Megújodási Mozgalom⁶⁰ aktivistái, köztük néhány nő. Amikor a szalag a kormányépületek mellett haladt el, mintha a föld alól dübörgött volna: Slo-bo,⁶¹ ta-ka-rodj!, és a fekete szalagfolyam feszesen a magasba lendült – akár egy sikoly. A *London* kávéháznál pedig egy szinpadias jelenet: Jasminka⁶² megállás nélkül skandálja a felhívást: *Fekete szalaggal* Belgrádon keresztül. Az *Albániától* a *Slavijáig*. Gyászunk jeléül a Bosznia-Hercegovinában meghalt ezrekért fekete szalagot viszünk a *Slavijától* az *Albániáig*, és hallgatunk. És hallgatunk. Mintha Buddha hangja szólna. Tökéletes. Ezután már csak hallgatunk; a ritka közbekiabálókra rászólnak a körülöttük állók.

Egy asszony a mi „szakaszunkon”, ahol Jelenával álltunk (az *Albánia* és a Parlament között), tévedésből a sor közepére keveredett, egy öregember meg összezsavarta a kartont, mint valami pokrócot... A Parlamentnél és az Elnökség épületénél azt kiabálták: „Ezek most a választások!” Néhányan lökdösődtek, hogy vihessék a szalagot, és aztán gyerekek módjára engedelmeskedtek az utasításoknak, hogyan kell vinni. Még a pártvezérek, Drašković⁶³ és Veselinov⁶⁴ is civilizáltan viselkedtek. A nagyhangúakat lecsende-

---

57 Milutin Petrović, szerb költő, a belgrádi *Književna reč* (Irodalmi Szó) alapítója és főszerkesztője, a *Književne novine* (Irodalmi Újság) szerkesztője a lap betiltásáig.

58 Nataša Kandić, szociológus, az UJDI, a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom és a Polgári Ellenállási Mozgalom tagja, a belgrádi Emberi Jogi Alapítvány igazgatója

59 A „fekete szalag” fekete kartondarabokból és szalagból állt.

60 Vuk Drašković pártja.

61 Slobodan Milošević.

62 Jasminka Hasanbegović, belgrádi egyetemi tanársegéd, a Polgári Ellenállási Mozgalom és a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom tagja.

63 Vuk Drašković (1946), író, a Szerb Megújodási Mozgalom vezetője; jogot végzett, 1969–1978: a TANJUG hírgyűnökség újságírója, 1978–1980: a Jugoszláv Szakszervezetek Szövetsége sajtóreferense, 1980–1985: újságszerkesztő; öt regénye jelent meg.

64 Dragan Veselinov, a Szerb Parasztpárt vezetője, a *Vreme* című belgrádi független hetilap publicistája.

sítettük, a sapkát viselőket megkértük, vegyék le a fejükről a sapkát. Nikola⁶⁵ egy csetnik⁶⁶ sapkás öreget udvariasan megkért, hogy vegye le: „Ez tetetés.” Az öreg engedelmeskedett: „De maga világos ruhában van.” „Muzulmán vagyok”, válaszolt Nikola. „Igen. Vannak jó emberek, és vannak rossz emberek”, mondta erre az öreg. Egyesek nagyon türelmetlenek voltak: „Mire várunk?! Mért nem ülünk le tárgyalni, vagy mért nem kergetjük el őket most, azonnal?!”

Tudjátok, kik viselkedtek csak kulturálatlanul? A fotóriporterek. Kétszer okoztak tumultust és kavardást: hiába szidtuk, lökdöstük arrébb őket, kiabáltunk velük – falra hányt borsó. Olyanok voltak, mint valami félkatonai alakulat – primitívek és erőszakosak. A hazai fotó- és tévériporterek egy kukkot se értettek az egészből, a külföldiek legalább tisztában voltak vele, hogy a szalagot és az embereket kell „lekapniuk”... a mieink meg a pártvezetőket fényképezték, és a végén az NTV – ami már régóta nem független, hanem royalista és Vuk-párti tévécsatorna – kihagyta a riportjából az összeillesztett *feke-te szalagról* készült felvételt, és az ő tudósításukat vették át az „egész világon”. Még a Vuk-fiúk is tisztességesen viselkedtek. Még néhány furcsa kis öregember is összezsavartta a zászlóit, amikor megkértük rá őket. Csak az újságíró-csőcselék viselkedett bunkó módon.

Megpróbálom fölhívni Rastkót. Nem sikerül. A „másik oldalon” már bevezették volna a telefonblokádot?! Nataša azt mondja: *ugyan már!* Ne pánikolj. *Ugyan már!* Csak nem vezetnek be szankciókat, csak nem lesz telefonbloká, csak nem fognak minket bombázni? Na jó: lesznek szankciók (már vannak), lesz polgárháború, de bombázni nem fognak, az biztos!!! Csodálkozom, hogy még mindig milyen sokan hisznek az „európai és a világpolitika” racionalitásában, a „haladásban”, a „rendben” és a „józan észben”. „Hisz ott okos emberek hozzák a döntéseket!” Tessék?! És Hiroshima? Időközben talán okosabb lett az ember? És különben is, itt egyáltalán nem az észről van szó...

Emlékezetembe gyűjtöm a város képeit: az egyikén gondterhelt, ijedt arcok, a másikon lármás kamaszok, a harmadikon rezignált, megtört emberek; kevesen vannak, akiknek lenne hová menniük, és kevesen képesek tartalékokat fölhalmozni. A negyedik képen ingerült, zavarodott utasok... Egyszóval a nyolcvanhármas: a benne utazó különféle emberek a káosz pontos képét tükrözik.

A szegénység rátapad itt a bőrünkre a szankciók nélkül is, az ember belélegzi, ott liheg és nyomakszik a sarkunkban, mindenre rátelepszik...

Föl-alá loholok a városban: jelenetekre vadászom, begyömöszölöm őket a fejembe, Isten tudja, mit jegyzek meg belőlük, s melyik szín válik majd az emlékek alapszínévé!

Tegnap éjjel az utolsó telefonbeszélgetés Ljubljánával (Jeffsszel⁶⁷): a vonal zúg, azt kérdelem, fog-e valaki Szlovéniában a „függetlenek” közül tiltakozni vagy legalább megjegyzést fűzni ahhoz a követeléshez,⁶⁸ hogy a szlovén kormány intézzen katonai intervenciót Jugoszlávia ellen? Azt még a hülye is tudja, hogy ez a háború kiszélesedését jelentené. A szemét kis új államocskái egymással versengenek, melyikük vezet be gyorsabban és értelmezi minél szigorúbban a szankciókat. Végére a telefonvonalak megszakítása is interpretáció kérdése. És hogy élvezik! A tökféjek hatalmi mámora, akár-

---

65 Nikola Barović, ügyvéd, a Polgári Ellenállási Mozgalom és a Belgrádi Háborúellenes Mozgalom tagja; a volt Jugoszlávia számos koncepció perében volt a vádlottak védőügyvédje.

66 Csetnik: a második világháború alatt a német megszállók, a horvát kollaboráns uszítás és Tito kommunistái ellen harcoló szerb nacionalisták.

67 Nikolai D. Jeffs újságíró, tanársegéd a Ljubljánai egyetem angol tanszékén, a Polgári Ellenállási Mozgalom tagja.

68 A Jugoszlávia elleni katonai intervenciót szlovén nacionalista értelmiségiek egy csoportja szorgalmazta.

csak száz meg száz alárendeltjüké, úgy terjed, akár a pestis. Az egyik oldalon a pestises hatalmasok, a másikon a gyöngék és finom lelkűek (a gyöngesség fölemeli a lelket!). Éljenek a gyöngék!

Biljanátok

Budapest, 1992. június 8.

Kedveseim,

a szállodában hagyom a holmimat, aztán jön Duda⁶⁹ és megmutatja nekem Pestet, ahol most járok először. Tapasztalt szemem egy pillanat alatt átlátja, milyen is valójában ez az első ránézésre vonzó, nem túl nyüzsgő, ugyanakkor szcenikailag nagyvárosi szerepkörben tetszelgő város. Vadonatúj kávéházak, a tőke elsődleges felhalmozása, egy hamisan fényűző sétálóutca-labirintus, minden egyéb azonban az egykori porlepte gyarmat maradéka, melynek melankóliájából mára már alig érződik valami. A még nem teljesen lepusztult, mégis ósdi szocialista boltok a mosóporok sorfalával, a hiábavaló szecesszió, amely már elvesztette kapcsolatát a múlttal, és amire már senkinek sincs szüksége, és a városközpontban bolyongó turisták hordái, akik meg vannak róla győződve, hogy itt most éppen azt látják, amint egy, a szocializmus karmaiból megmenekült ország a kapitalizmus karjaiba veti magát. Számomra itt mintha minden ismerős lenne régi életeimből, közeli és valahogy szívmenlengető: az építészet (különösen azok az épületek, amelyek nem annyira fényűző, császári, mégis *d'époque* – barokk vagy szecessziós stílusúak), sőt a szocialista lakótelepek kockaházai is, meg az elhagyatott, lepusztult kapualjak, a mocskos járdák. Közös ösünk az Osztrák–Magyar Monarchia és – kinek-kinek a maga módján – a szocializmus. Az egyik közeli házfalon „Milošević is a pig” felirat. Délután Antonin⁷⁰ meghívására koktélna megyek a csehszlovák nagykövetségre (ami ki tudja, meddig létezik még). (Tudja, amióta 1968-ban elmentem, azóta egyszer sem léptem át hazám nagykövetségének a küszöbét, válaszolja kijelentésemre, hogy én nem szeretnék semminemű kapcsolatba kerülni országom külképviseleteivel, legalábbis addig, amíg valami adminisztratív okból rá nem kényszerülök.) A koktél „irodalmi jellegű”, úgyhogy betekintést nyerek a pesti irodalmi elit életébe, holnap ugyanis a *Lettre Internationale* rendezésében egy Kunderáról szóló szimpózium kezdődik (amire nem megyek el). Itt, ebben az idegen miliőben most egy rakáson látom azokat, akikkel eddig személyesen ugyan nem találkoztam, ám akiknek lelkületét tapasztalatból annál jobban ismerem: az igazi írókat, akik soha sem hagyták magukat befolyásolni, aztán a szokásos koktéljáró tollnokokat meg a minden hájjal megkent konjunktúralovagokat, a költő-be-sűgőket, a volt és jelenlegi szerkesztőket, az irodalmi szekták tagjait, azokat, akik egymással szóba állnak, meg azokat, akik a másik láttán köszönés nélkül elfordítják a fejüket. Antonin, az öreg Švejk, kitűnően föltalálja magát köztük, miközben megpróbálja őket összebékíteni, mondván *Aqua passata*, nincs értelme harminc évvel ezelőtti sérelmeken rágódni. Azt azonban ő is tudja, hogy ki köztük a gazember, ki becsületes, ki gyáva, ki független. Csatlakozik hozzám Eörsi István, és a fülembé sugdossa, ki kicsoda a társaságban, miközben néhány csípős megjegyzéssel és politikai kommentárral fűszere-

69 Đurđa Knežević, történész, a zágrábi Női Infotéka igazgatója.

70 Antonin J. Liehm, a párizsi *Lettre Internationale* alapító főszerkesztője.

zi ezt az irodalmi *live-show*-t. Nem lenne muszáj irodalmi idegenvezetést tartania nekem, ezért nagyvonalú gesztusát az irántam való szimpátiájának és bizalmának tekintem. Összetegeződünk, és ott, a nyári kertben olyan meghitt hangulat támad köztünk, amely burokként vesz körül minket, és úgy érzem, mintha valami áttételes módon régi életeimet idézné föl bennem. Ilma Rakuša ismertetett össze bennünket egyszer Berlinben (1986?, 1988?), azt hiszem, akkoriban ért véget hosszú évekig tartó száműzetése. Később mindig szívesen olvastam, ha valami megjelent tőle otthon, Zágrábban. Bizalmát viszonzandó elmesélem, mi minden történt velünk tavaly, egy rövidített verziót, amit azoknak a barátainknak szoktunk elmondani, akik képbén vannak, és nem kell nekik az összefüggéseket külön elmagyarázni. Ő aztán meghív magához Budára, a Belgrád rakparti ház negyedik emeletére, ahonnan a Dunára látni. Megiszunk egy üveg bort, amitől megoldódik a nyelvem. Elmeséljük egymásnak, miről írunk, összebarátkozunk, olyan közel érezzük magunkhoz a másikat, mintha testvérek lennénk, mintha mindig is ismertük volna egymást. Marušáról kérdez, elmondom, mit tudok róla és Davidról meg a veseműtétjükéről. Mivel ismeri Ilmát, mesélek neki első írónőkvartettünkről. Megkérdi, fontos-e, hogy mindkét kvartett nőkből áll, mire azt felelem, „nem”, de rögtön rájövök, hogy ez nem igaz, éppen az benne a legfontosabb. A nők többet szenvednek, mondja ő, a nők többet képesek elviselni, mondom én. Marušának olyan sokat szenvedett arca van, pedig a teste oly zsenge – legalábbis férfiszemmel én ilyennek látom. Aztán írókról beszélgetünk, a falán ott lóg Danilo fényképe. Úgy van itt, mint a barátom, mondja, nem mint egy író. Dicséri Ilma *Homokóra*-fordítását, és hogy milyen jól beszél magyarul, és hogy Danilo is milyen jól beszélt. Mesélek neki a párosban és a többesben való írásról, hogy ott a gondolatok cseréjének micsoda feszültsége van, és hogy ez nekem miért olyan fontos. Nem vagy valami szerény, mondja. Nem is kell, hogy az légy, így jó, ahogy van. Hatalmas, poros lakásban, ami roppant szemeivel a Dunára néz, minden a könyvekről és az írásról szól. Mindegyik feleségem elhagyott,⁷¹ mondja, és még hozzászól, holnap jön hozzám Végel László, itt fog aludni a kishálóban. Szemmel tartod a Dunát, mondom, igen, feleli, de ez a Dunát nem zavarja. Segít az írásban. Tudom, mondom, mert folyik. Igen, mondja. Hogy szerettük Jugoszláviát!, és sorolja, hol mindenhol járt, és ki mindenkit ismer, az Adrián és Szarajevóban, Prištinában és Pečen és másutt, és mit jelentett számára az ország, és hogy fáj neki ez a háború. Számomra most ez a legfontosabb a világon. Mennyit ültél, kértem tőle. Nyolc évre ítélték, ebből négyet töltöttem le, válaszolja keserűség nélkül, és egyébként sincs benne egy csöpp keserűség se. Egy melegszívű, gömbölyded emberke, aki nem akar elégtételt venni az őt ért méltánytalanságok miatt, csak árad benne az élet, mint a víz az ablak alatt hömpölygő Dunában. Megajándékoz néhány könyvvel, én nem tudok neki semmit se adni viszonzásképpen. Én csak a megírt és megíratlan könyveimről tudok neki mesélni meg a barátaimról, akiket beléjük írtam, vagy akiket kihagytam belőlük. Ilyen véletlen találkozásokból áll az egész élet, mondom, amik vagy megisméltődnek, vagy egyszeriek maradnak örökre. A feleségeim ebben a legnagyobb szobában aludtak, mondja, és kitarja az ablakot a folyóra, amely sárga, mint a Gangesz. Amikor később lementem a villamosmegállóba, és fölnéztem az ablakára, az még akkor is nyitva volt. Az ablaka éppen a gellérthegy, mesterien csúf fasiszta és/vagy kommunista „szüzlány” szobrára néz, aki a város és a folyón vonuló uszályok fölött őrködik. Fönn, a lakásában beszéltem neki arról a teremtésmítoszról, ami a nacionalizmust „igazolja”, s egyúttal párosítja az erőszakkal, és amelynek lényege, hogy a másikat azért kell megölni, hogy ily módon elpusztítsuk annak gyökereit, eredetét, kultúráját és városait. Nagyon keserű vagy, mondta. És pesszi-

---

71 Eörsi István szerint Rada Iveković valamit félreértett a beszélgetésben, mert ez az állítás nem igaz.

mista, tettem hozzá. De az emberek iránt nyitott vagyok. Igen, még mindig hajlok rá, hogy elsősorban jót feltételezzek róluk. Még most is, ahogy ezt írom, kábult vagyok István borától. A borával itatott, miközben itta a szavaimat. Mindig csodálkoztam azon, hogy régi életeink néha egy olyan emberben találkoznak össze, akit alig ismerünk.

A reptőlétéről Karádi Éva hozott be a városba, akivel később az irodalmi koftélon is beszélgettünk. Ismeri Sonja Lichtet,⁷² tizenötödikén jön Pestre, mondta. Add át neki üdvözetem, feleltem. Mindig nagyon örülök, ha látom, milyen kicsi a világ. Nem igaz?

Zágrábba másfél év távollét után térek vissza megint. Elszomorít, amit Duda az ott-honi közhangulatról mesélt: hogy a korábban megátalkodott feministák mára átvedlettek vad nacionalistákká, hogy az ellenállás gyöngé, habár néhányan még tartják magukat. Mindennek tudatában vagyok, mégis fáj minden szó, mert tudom, hogy egyelőre nincs választási lehetőségünk, és csodálom a magyarokat, amiért gyönyörű, bár kissé dohos kávéházuknak – amely mára már elvesztette régi fényét és funkcióját – meghagyták mindkét nevét: New York és Hungária. István szörnyülködik, hogy a *Fasizmus áldozatainak terét* átkeresztelték. A csehek és a szlovákok tegnap szavaztak az államukról, külön-külön, mindenki a maga belátása szerint, de ezek itt a mai koftélon egész jól kijöttek egymással. Irigylem őket. Csodáltam, amikor a nemzeti-populisták úgynevezett győzelme után Pozsonyban egyetlen zászló sem lendült a magasba, és egyetlen sziréna sem kezdett el üvöltöni. A történeteik és az előjelek azonban már ugyanabba az irányba mutatnak, akárcsak nálunk. Švejk a mi emberünk, mondja nekem Antonin. Remélem, igaza van, és kívánok nekik több bölcsességet, mint amennyi a mi népeinknek volt. István arról beszélt, hogy a túlnyomórészt egynemzetiségű Magyarországon is burjánzik a sovinizmus, és ezt Duda is megerősíti: mindenfelé azt hallani, hogy „bennünket”, magyarokat mennyire fenyeget a külső ellenség. Így szokott kezdődni. Másodszor már nem veszem be azt a maszlagot, hogy ennek nem lesznek következményei. A romániai, szlovákiai és vajdasági nemzetiellenes ellentéteket magam is jól ismerem – semmi jó nem származhat belőlük. Rövid itt-tartózkodásom alatt mintha nagyító alatt látnám a romániai és szlovákiai problematikát.

Radátok

Belgrád, 1992. június
Néhány nappal a *Fekete szalaggal*
Belgrádon keresztül akciónk után

Drágáim!

Ismerek néhány embert, aki elment szavazni.⁷³ Kérdem a nagynénémet, miért ment el, azt mondja: „Hívtak a szomszédok. Kellemetlenül éreztem volna magam, ha nem megyek velük. De nem az SZSZP-re szavaztam.” Több kérdésem már nem volt, mert ha nem a

72 Szociológus, a szerbiai Soros Alapítvány kuratóriumi elnöke, a Polgári Ellenállási Mozgalom tagja.

73 Radmila Lazić megjegyzése: *A szövetségi választások ugyanaznap voltak, mint a mi Fekete szalag akciónk (1992. május 31.). Egyesek szavazni mentek, mások a Fekete szalagra, a többiek pedig otthon aludtak.*

Ezt a választást is a Szerb Szocialista Párt (SzSzP) nyerte meg, mögöttük végeztek a radikálisok, akik elnyerik méltó jutalmukat az uralkodó pártnak nyújtott szíves segítségükért. Šešelj volt Milošević fő fegyverhordozója, aki rajta kívül mindenkivel szembeszállt; átkozódott, verekedett, a pisztolyával hadonászott, mindenkit árulónak és bérencnek gyalázott... és a garázdaságáért sohasem vonták felelősségre,

szocialistákra szavazott, akkor Šešeljre – ami még rosszabb! A kolléganóm (aki egyébként makedón) azt mondja, ő is szavazott, mire néhányan döbbenet, hitetlenkedve nézünk rá. Ő visszanéz: miért? nem kellett volna?! És újra eszembe jut minden: szeptember, október, november – a mindennapos sírása és a mi könnyeink... A férje tartalékosként Vukovárnál (vagy Vukováron) harcolt, egy egész hónapig nem tudott róla semmit. negyven nap múlva levelet kap tőle, amit fölolvastunk nekünk (közben mindenkinek folyik a könnye): a férje el van keseredve, értelmetlennek érzi az egészet, kaotikus állapotok uralkodnak, nem tudja, megússza-e élve, a csapatában rajta kívül már mindenki megsebesült, társai kétségbe vannak esve, megpróbálják megmérgezni vagy megcsónkítani magukat – csak már vége lenne... körülöttük mindenütt búzló hullák, de azt mondja: még jó, hogy tél van, leesett a hó, egyébként rosszabb lenne. A végén csak üdvözli őt és a kislányukat, egy szóval se kérdi, hogy vagytok, vagy ne aggódjatok – ilyen körülmények között ezt ki se lehet mondani, le se lehet írni. És most, mindezeken után, elmennek szavazni. Életben maradt – mindent elfelejtettek! Én mégse tudom magamban tartani, és azt mondom: „Mindazok után, ami történt?” Ő félig tréfásan: „De hisz én makedón vagyok, nekem muszáj.” És a férjednek is muszáj? – kérdem. „Az egész családjuk Šešelj-párti.” Nem álltam meg, hogy ne mondjam azt neki: „Tehát mivel nem esett el Vukovárnál, ezért Macedóniában akar elesni?” Az asszony hallgat. Talán ő maga is csak most kezdi érteni (vagy nem, ki tudja), eddig nem gondolkodott el rajta. Hogy hogyan gondolkodott, azt nem tudom. És azt sem, hogy a férje mit gondol. Többé már semmit se tudok. De hogy valamit elfelejtettek, az biztos. Elfelejtették a kétségbeesést, a tehetetlenséget, a fájdalmat! Elfelejtették a fájdalmat. Azt mondják, az ember a szülési fájdalmat felejt el a leg hamarabb. Én pedig azt mondom: az ember minden fájdalmat elfelejt. Mert lehetetlen megtartani az emlékezetünkben. Úgy értem, nem vagy képes újra átélni, újra földézni magadban. Valami vagy fáj, vagy nem fáj! Hogy felejtette el (és elfelejtette-e) a férje mindazt a szörnyűséget, amin keresztülment? Vagy megint arról van szó, hogy ez amolyan „férfi dolog”?

Ha eszembe jutnak azok a borzalomtól eltorzult arcok Vukovár „felszabadításakor” (azt mondták, „bizánci stílusban” fogják újjáépíteni, szebb és „régibb” lesz, mint annak előtte): ahogy kiszaladnak a házakból, és „fejvesztve” rohangálnak ide-oda, nem tudják, merre menjenek, a katonák meg csak jönnek feléjük, ők meg menekülnének, vagy állnak „földbe gyökerezett lábbal”, remegve. A katonák rájuk üvöltönek: „Nem bántunk titeket!” Még most is sírok, miközben ezeket írom, pedig már hány hónap eltelt azóta, és én ott se voltam. Minden reggel munkába menet megveszem az újságot, és már az autóbusszon elkezdem olvasni, és... sírhatnékom van, csak nyelem, nyelem a könnyeimet... nem akarom, hogy lássák... minden reggel úgy érzem, mintha meghalt volna egy közeli hozzátartozóm.

Igy telnek a napjaim. Nem tudom, hogyan voltam képes befejezni a könyvem, talán a kétségbeesés hajtott. A címe „A melankólia története”, a benne lévő versek valójában mind, mind a halálról szólnak. De a dolgok jelenlegi állása szerint nem tudom, kiadják-e valaha is.

Radmilátok

(73. folyt.) *sőt Milošević komoly és következetes politikusnak nevezte. Šešelj a szerb politika Legfőbb Gengsztere, igazi „barbár”, amilyenek a Nyugat (tegnapi szövetségeseinkkel egyetemben) bennünket lát.*

Miloševićnek azonban most is sikerült csatasorba állítania a népet, az ő nyáját: „a szerbek a világ ellen” jelszóval! És: a „szerbek” nyertek a szankciók, az ellenség és az árulók mesterkedése ellenére. Mindennek ellenére.

Biljana Marušának és Radának

Egy nappal a Belgrádi Kör gyűlése után Novi Pazarban⁷⁴ (ahol az utóbbi hónapokban sokat szenvedtek a jugoszláv hadsereg részeg és kegyetlen tartalékosaitól) Šefko Alomerović⁷⁵ elvisz bennünket Sopoćaniba;⁷⁶ az autóbusz, amit már messziről észrevet-tek, „odavonzza” a katonai dzsipeket. A *Studio B* egyik riporterének azt mondja az egyik tiszt: „Elviszünk téged is meg a kamerádat is!”

„Ne vigyenek be fegyvert a templomba!” – szólok oda halkán az egyik sápadt és so-vány tartalékosnak.

„Ez nem fegyver” – mutat az övében lévő kés hüvelyére.

„Már hogyan lenne az?!”

„Muszáj...” Vonogatja a vállát... „Muzulmán falvakon megyünk keresztül.” Utána még bejött másik két férfi is a templomba.

„Taktikusan” elhelyezkedtek, bizonyára rá akartak ijeszteni a „vendégekre meg a Novi Pazar-iakra”, akik persze váratlan és nemkívánatos látogatók: mintegy húszan a kolostor kapuja előtt, néhányan a portán, hárman a templomban és ketten a zárdafőnök-nő ablaka alatti asztalnál.

Az övükben késsel állingáló tartalékosoknak a sekrestyés türelmesen elmagyarázta, mire szolgál a gyertya: meg lehet gyújtani egy élő lelki üdvéért vagy egy halottért. De nem ugyanott! Itt az élőkért, amott a halottakért. Csak egyet lehet gyújtani? Nem, lehet többet is.

A zárdafőnökni kiadott nekem egy csésze kávé a rácsos ablakon keresztül. Leültem vele a két férfi mellé az asztalhoz, ahonnan azok gyorsan eltették a puskákat. Megkérdeztem, mióta vannak itt, és miért jöttek. Az idősebbik valami olyasmit válaszolt vontatottan, hogy ők őrzik a templomot; de hogy kitől, azt nem mondta. A fiatalabbik csak szürcsölte a kávéját, cigarettázott, és a távoli hegyekre függesztette a szemét. Az idősebb megszólalt:

„Ez olyan, mint kilenszáztizennégyben.”

„Mi köze magának kilencszáztizennégyhez?”

„Mi azt a parancsot kaptuk, hogy legyünk itt, amíg Boszniában tart a háború.”

A fiatalabb csak bámult, fújta a füstöt, és határozatlanul bólogatott.

„Hová valósiak?”

„Gornji Milanovacba.”⁷⁷

„Itt a környéken főleg tartalékosok vannak?”

„Igen. Főleg tartalékosok. Egész Szerbiából.”

„Mit akarnak itt? Csak nyugtalanítják a lakosságot. Amíg maguk meg nem jelentek, addig a Szandzsákban nyugalom volt” – vetette oda élesen Nataša felénk közeledve. Odaült hozzánk, és faggatni kezdte őket. A fiatalabbik végig egy szót se szólt, úgy tűnt, elég lassú az észjárása. Az idősebbik lehet, hogy kapott valamiféle kiképzést a „háborúról, békéről, szerbekről, muzulmánokról”... ilyesmiről. De akárhogy igyekezett is, nem tett ránk olyan benyomást, mint aki érti a dolgát, és meg van győződve az igazáról:

---

74 Dél-szerbiai város a koszovói határnál.

75 Magánvállalkozó, a háborúellenes mozgalom aktivistája, a szerbiai Európai Mozgalom tagja.

76 Dél-szerbiai helység a Crna Gora-i (Montenegro) határon.

77 Belgrádtól 150 km-re délre lévő kisváros.

„Legszívesebben hazamennék... hagynám a puskát, és hazamennék az asszonyhoz meg a gyerekekhez... az a parancs, hogy őrizzük a templomot...”

„A Novi Pazar-iak jobban tudnák őrizni, eddig is ők őrizték. Ez az ő dolguk, nem a maguké.”

Őket erőszakkal szedték össze, mondja, törbe csalták, és belelőttek ebbe a „kilencszáztizennégybe”, a „történelembé”, a „szerbek és muzulmánok közé”, ide, a Novi Pazar fölötti hegyek közé...

Miközben elmegyünk, magamban azt kívánom nekik, hogy maradjanak életben, és senkit se öljenek meg azokkal a puskákkal, amiket olyan gyorsan és kissé szégyenkezve az asztal alá löktek:

„Isten velük, és minden jót!”

„Magának is. Vizionlátásra.”

Biljana

Berlin, 1992. június 20–21.

Drágáim!

Ma halálosan fáradtnak éreztem magam – az utóbbi időben szinte mindig halálosan fáradt vagyok –, és akkor fölhívtam Lidija Rijekából. Egyfolytában azt ismételte, hogy jól megy a dolga, hogy mindannyian jól vannak, habár egyébként szörnyű állapotok uralkodnak, és féltő, hogy még szörnyűbb lesz. Én biztosítottam róla, hogy nektek is jól megy a dolgotok, és nekem is jól megy a sorom, és a végén megállapítottuk, hogy tulajdonképpen valamennyiönknek piszok jól megy a dolgunk, hogy még soha ilyen jól nem ment, amitől mindketten jó kedvre derültünk, mivel magunk is elhittük, hogy milyen jó nekünk. Sokszor üdvözöl titeket...

Tegnap megtartottuk a mi híres tüntetésünket. Az egész Kurfursten Dammot lezárták, a rendőrök többen voltak, mint mi, mi pedig pontosan kétszázötvenen voltunk. Brávó! Még a kelet-berlini barátnőim is eljöttek, és azt mondták: már az is jobb, ha hárman tüntetnek a békéért, mint ha egy sem. És végig kitarítottunk. Még Sanja⁷⁸ is eljött. Nem néztünk se jobbra, se balra, se előre, se hátra, csak meneteltünk, mintha sok ezren lennénk. A német békeharcosok teljesen le voltak lombozódva, mi meg boldogok voltunk, hogy legalább kétszázötvenen vagyunk, és hogy a dolognak nincs semmiféle nacionalista felhangja. Érdekes volt megnézni, hogy a „nagy jugoszlávok” közül kik jöttek el a tüntetésre. Nagyon-nagyon kevesen. A kelet-berlini lányok azt mondták, majd ők fölrazzák Kelet-Berlint. Biztos vagyok benne, hogy ott többen lesznek...

Drágáim, mondjátok meg, ha nevetségesnek találjátok ezt az én száraz berlini beszámolómat. Az utóbbi időben nem merem túl mély eszmefuttatásokra ragadtatni magam. Nyugtalanít ez az én „alert state”-em. Se nem alszom, se nem eszem, csak azon gondolkodom, mi lesz, ugyanakkor viszont levert vagyok. A tenger utáni vágyam szinte már a rögeszmémé vált, akármerre nézek, mindenütt csupa kék vizet látok. Lidija azt mondja, majd megérdemlédi, mi a helyzet ezzel a horvátországi vízzel, és majd jelenti nektek. Eddig még ő sem hallott róla. Peterle⁷⁹ a világban rohángászik, és az új kormányt

78 Sanja Roič, italianista, zágrábi egyetemi tanár, az UJDI és a Polgári Ellenállási Mozgalom tagja.

79 Lojze Peterle (1948), a szlovén Kereszténydemokrata Párt elnöke, 1990–1992: szlovén miniszterelnök, 1993-tól külügyminiszter, az Európai Kereszténydemokrata Unió alelnöke.

ostorozza, Drnovšek⁸⁰ pedig fél tőle, mint a tűztől, ezért Rióban elment a misére. A kormány nagy cirkuszt csinál a menekültek miatt, a nép pedig állítólag napról napra egyre szolidárisabb velük, úgymond: „Minek kellett nekünk ez az egész?”, és az a véleményük, hogy „minél több ember szökik meg Boszniából, annál előbb lesz vége”.

Tulajdonképpen lassanként újra megjön a kedvem, hogy Ljubljanába menjek. Persze legfeljebb másfél-két napra. Utoljára tavaly szeptemberben voltam, pont aznap, amikor a cikkem megjelent a *Die Zeit*-ben. Késő este érkeztünk meg Annával és a barátnőjével, Lizával egy Trieszt melletti kis szlovén faluba. A szlovén írók ölelgettek bennünket, sajnálkoztak, amiért nem jöttem korábban, hogy milyen csodálatos volt, mi mindenről lemaradtam. Barbara⁸¹ szomorúan sorolta, ki mindenki nem jött el, de az igazából föl se merült benne, hogy vajon miért. Egy frankfurti újságíró kárörvendően vigyorgott rám, mivel olvasta a *Die Zeit*-et. Aztán egyik a másik után fordított nekem hátat, csak Grafenauer⁸² akart még egyre csókolgatni, mert túl részeg volt ahhoz, hogy megértse, miről is van szó. Šalamun⁸³ azt sziszegte a fogai között: „Neked nincs jogod ilyen erősnek lenned.” El kell ismernem, túl ostoba vagyok ahhoz, hogy ezt megértsem. Taufer⁸⁴ csak annyit mondott: „Vesztett fejsze nyele. Volt egy egész oldalad a *Die Zeit*-ben, és te nem használtad ki.” Valószínűleg máig se érti, hogyhogy egy egész oldalt kaptam a *Die Zeit*-ben. Úgy csináltak, mintha a szlovének kaptak volna egy egész oldalt az újságban, amit én eloroztam tőlük. Jančar⁸⁵ azt magyarázta nekem, mennyire hiányzik neki Dalmácia, és csak azért szeretné, hogy Szlovénia önálló állam legyen, hogy öt év múlva majd azt mondhassa: „Ehhez az országhoz nincs semmi közöm”, Esterházy Péter pedig csak jámboran mosolygott. Később Frankfurtban azt mondta: „Olvastam, olvastam a cikkedet...” Persze a végén Ostival⁸⁶ jól leittuk magunkat, pedig én évente legfőljebb egy pohárral szoktam meginni. Másnap kora reggel Annával és Lizával továbbutaztunk. Még mindenki aludt. A portásnő, aki még a korábbi évekből emlékezett rám, sírva mondta: „A szálloda egész nyáron zárva volt. Többé maguk se fognak jönni, ugye?” Ő jobban megértette a helyzetet, mint sokan mások.

Amikor Ljubljana felé autóztunk, Anna és Liza azt mondták: „Ezután beszélhet nekem a szlovéntanárnőm a szlovén írók nagyságáról. Csak isznak és zabálnak és beszélnek összevissza.”

Később talákoztam velük Frankfurtban, ahol majdnem megverték, és el akarták velem hitetni, hogy Velikić⁸⁷ az új Kiš.

Ma valahogy teljesen másról írtam, mint amiről akartam. Holnap folytatom...

*Csókollak benneteket és jó éjszakát!
Neked is, Nataša!!!
Maruša*

80 Janez Drnovšek közigazdász, a JSZSZK elnökségének egykori elnöke, a szlovén Liberális Demokrata Párt elnöke, 1992-től kormányfő.

81 Barbara Schubert Povh, a szlovén Írószövetség titkára.

82 Niko Grafenauer (1940) szlovén költő, esszéíró, irodalomtörténész, műfordító, a *Nova revija* című irodalmi folyóirat főszerkesztője.

83 Tomaž Šalamun (1941) szlovén költő.

84 Veno Taufer (1933) szlovén költő, kritikus, műfordító, dramaturg.

85 Drago Jančar (1948) szlovén próza- és drámaíró; számos műve magyarul is megjelent.

86 Josip Osti (1945) szlovén költő és műfordító, a Polgári Ellenállási Mozgalom tagja.

87 Dragan Velikić.

Drágáim!

Holnap reggel még van egy előadásom és vizsgáztatok is, utána elmegyek a postára, összepakolok, vonatra szállok és irány Zágráb. Habár félek hazamenni. Igaz, nem annyira, mint idén áprilisban. Akárcsak akkor, most is megpróbálom megcsináltatni a *domovnicámat*⁸⁸ és az útlevelemet, amit most *putovnicának* hívnak. A megújított horvát nyelvben az útlevelet kezdetben *putnicának*⁸⁹ hívták, de aztán valaki észrevette, hogy az már jelent valamit, ezért kitalálták a *putovnicát*, ami aztán megmaradt. Általánosságban elmondható, hogy a nyelvújított horvát nyelv kedveli az ormótlan és rossz hangzású szavakat. Minél fülhasogatóbb, annál horvátabb. A fő elv: csak minél jobban különbözzenek a szerb variánstól. Ugyanilyen viszonyban áll egymással a hindi és az urdu nyelv is Indiában. Amikor legutóbb Zágrábban voltam, egyik okmányt sem tudtam megszerezni, ezért a dolgot rábíztam egy ügyvédnőre. A városban azt beszélik, hogy soron kívül száz-ötszáz német márkáért lehet hozzájuk jutni. Iratokra természetesen szükségem van.

Akkor, áprilisban, a *domovnica* beszerzése, amiért az emberek napokig sorban álltak (mivel Horvátországban most minden tranzakcióhoz szükség van a *domovnicára*: a bankban, az útlevel és a személyi igazolvány kiváltásához, az iskolába és az egyetemre való beiratkozáshoz, a szavazólistára való feliratkozáshoz, a földhivatalban való bejegyzéshez, a lakásvásárláshoz stb.), úgymond egyszerűsített, számítógépes eljárás keretében történt a városi tanácsnál (tehát elvben bármelyik tanácsnál). Telefonon érdeklődtem a rendőrségen: azt mondták, a tanácsba kell bemenni, és elég, ha az *ember Horvátországban született*, és tíz éve egy helyben lakik (én 1963 óta lakom Zágrábban). Ennyi akkor is elegendő, ha az ember nem szerepel a mérvadónak tekintett 1947-es népszámlálási listán, aminek alapján akkoriban megadták a jugoszláv állampolgárságot, ami most automatikusan horvát állampolgárságra változik. Ugyhogy elmentem a legközelebbi tanácsba, és csak egy órát kellett sorban állnom, ami rendben lévőnek tűnt, de aztán közölték velem, hogy el kell hoznom a születési bizonyítványomat (egy másik tanácstól) és a rendőrségtől egy lakbizonylatot. Abba a bizonyos másik tanácsba rosszkor mentem, aznap éppen nem volt félfogadás, ezért másnap vissza kellett mennem, a rendőrségen pedig órákig sorban álltam. Mindezek ellenére sem a zágrábi születési anyakönyvi kivonat, sem az, hogy huszonkilenc éve itt lakom, nem volt elég ahhoz, hogy megkapjam a *domovnicámat*, mivel az 1947-es népszámlálási listán nem szerepelek, és ami még ennél is rosszabb: apám sincs rajta (az anyákat természetesen nem számolják). Ebben az évben egész családuknak (én két éves voltam) Brüsszelben tartózkodott, ahol apám az új Jugoszláviát képviselte a Németországgal folytatott háborús jóvátételi tárgyalásokon. Azt mondták, addig nem adják ki a *domovnicámat*, amíg nem hozok állampolgársági bizonyítványt a pályaudvar melletti, erre a célra fölállított ideiglenes rendőrségről. A Tomislav⁹⁰ Ház sarkán lévő patikától fölfelé a Zrinyevác tér hosszában ötszáz méteres sor állt, ami óránként tíz métert haladt előre, miközben természetesen egyre hosszabb lett. Odamentem aznap, aztán másnap is, különböző időpontokban, de hiába. Az emberek azt mondták, általában öt-hét órát kell sorban állni. Harmadnap aztán „olvasnivalóval” meg apám telefonasztalnak használt vadászszekével felszerelve odamentem hajnali fél hatra. A sor akkorra már százméteres volt. Megpróbáltam olvasni és nem hallgatni az idő

88 Egyfajta „állampolgársági bizonyítvány”, melyet a „domovina” (haza) szóból képeztek.

89 Jelentései: 1. „útlevel”, régies; 2. „női utas”; 3. „a bőrről levakart szutyok, kozsmó”.

90 Az első horvát király, 910–930 között uralkodott.

múlásával egyre idegesebbé váló emberek őrzítő történeteit. Körülbelül kilenckor, a második csoporttal jutottam be az ajtón belülré, és odabent, a levegőtlen teremben még másfél órát várahoztam. A bejáratnál rendőrök álltak, és senkit se engedtek be soron kívül. A szomszédos „Starčević-ház”⁹¹ a Paraga-féle Jogpárt⁹² székhelye. Úgy tűnt, a párt-ház őrei meg a rendőrök jól kijönnek egymással. Paraga őrei tetőtől talpig feketébe voltak öltözve, „usztasá”-t jelentő „U”-t viseltek a sapkájukon, és kedélyesen tereferáltak az egyszerű közrendőrökkel, amíg mi megalázottan várahoztunk mellettük órákig a sorban. Tényleg kellemetlen, ha fasiszta jelképek szomszédóságában vagy kénytelen ácsorogni hosszú ideig, és látni, hogyan kvaterkázna a föléd rendelt hatalom képviselői a helyi fasisztákkal, akik félkatonai egységeikkel országszerte randalíroznak, és Nagy-Horvátországot akarnak egészen Belgrádig – természetesen Bosznia-Hercegovina rovására. A terembe bejutva az előttem állók beszélgetését hallgattam (az egyik sorban az úrlapokért kellett sorban állni, a másikon pedig azért, hogy kitöltve leadhassuk őket). A sorban állók közt voltak megszállt horvát és boszniai területekről menekültek, sokuknak mindenük megsemmisült, így persze a papírjaik is, ezért megpróbáltak új igazolványt szerezni. Mindenki attól rettegett, hogy visszazsuppolják, és szinte senkinek sem voltak meg azok az iratai, amiket itt be kellett volna mutatnia (amit akkor még nem tudtunk). Az előttem álló fiatal cigány lány nagyon nyugtalan volt – neki és az övéinek korábban sem voltak soha rendben a papírjai. Az Eszék környéki menekülteknek azt mondták, hogy a *domovnicájukat* a saját tanácsuknál kell kérniük. Ők erre azt válaszolták, hogy náluk mindent lebombáztak, és nem jöttek volna Zágrábba, ha otthon maradhattak volna. Egy fiúnak nem akarták megadni az állampolgárságot, mert az apja boszniai, és muzulmán neve van, de hosszú vita után mégiscsak megkapta, mert az anyja viszont horvát (amiről elég volt írásos nyilatkozatot tennie). Velem kapcsolatban az 1947-es év volt a fő probléma. Az első ügyintéző, akivel beszéltem, és aki az úrlapokat adta, szívélyes volt, és barátságos korholva csak annyit mondott: „Ejnye, ejnye, tanárnő!”, amikor észrevette, hogy nem akaródzik aláírnom azt a nyilatkozatot, miszerint „a horvát néphez tartozónak vallom magam”, mivel nem tudom, hogy ez valójában mit is jelent, valamint azt sem, hogy mit írnak alá a nem horvát nemzetiségűek. A második ügyintéző, akihez utána kerültem, egy sótlan, kimért nő volt, aki szerette volna, ha belém tud kötni, és (rosszindulatú) politikai kommentárjaival traktált – amitől megkímélhetett volna. Megkérdeztek, ki volt az apám, mivel foglalkozott, és kijelentették, hogy az ő akkori köztisztviselői szolgálata nem nyújt elegendő garanciát arra nézve, hogy igazoltan voltunk távol a hazánktól, és az efféle esetek külön elbírálás alá esnek. Mivel 1947-ben nem voltam Horvátországban, csak akkor kaphattam volna *domovnicát* (illetve nyújthattam volna be állampolgársági kérelmet), ha aláírok egy nyilatkozatot, mely szerint „a horvát néphez tartozónak vallom magam”. Mivel különbséget akartam tenni az állampolgárság (aminek megvan a maga saját funkciója) és a nemzetiség között (aminek tekintetében fenn akartam tartani magamnak a jogot, hogy ne kelljen elköteleznie magam egyik nemzetiség mellett sem), azt mondtam nekik, hogy csak azt vagyok hajlandó aláírni, hogy „a horvát nép tagja vagyok” (de erre mi nem vagyunk felkészülve, válaszolták), vagy azt, hogy horvát állampolgár vagyok. Ez a második variáns lehetetlen, mondták, mert ön még csak most folyamodik az állampolgárságért. Két lehetősége van, mondta a második ügyintéző nő, miután visszajött a „főnökkel” való hosszadalmas megbeszélésről: vagy

---

91 Ante Starčević (1823–1896), horvát politikus, a Jogpárt megalapítója.

92 Szélsőséges jobboldali párt, amely az Ante Pavelić-féle Független Horvát Államot tartja példaképének. Elnöke Dobroslav Paraga, horvát parlamenti képviselő, akit a 80-as években többször elítéltek „izgatás” miatt.

külföldi állampolgárként folyamodik az új állampolgárságért (amihez nincsenek meg a szükséges papírjaim), vagy bebizonyítja, hogy az apja horvát volt. A rendőrségről dél körül jöttem ki dolgom végezetlenül. Hazafelé találkoztam Milan-Miro Z.-vel⁹³ és Srđan D.-vel,⁹⁴ akiknek elpanaszoltam, hogy jártam. Srđannak magának is épp elég baja volt, mert pont akkor maradt a kezében a kocsijának a váltója, mégpedig a város legforgalmasabb pontján, és magában már az új váltó árát fontolgatta. Hazamentem, hogy átnézzem a régi családi iratokat tartalmazó poros dobozt, bár nem sok reményt fűztem hozzá. Nagy csodálkozásomra megtaláltam apám 1903-as születési anyakönyvi kivonatát, amely azonban nem tüntette föl, hogy horvát nemzetiségű. Visszamentem vele a rendőrségre. Nem álltam be újra a sorba, amely azóta csak még hosszabb lett, és a sorban állók még elkeseredettebbek, hanem a kapuban álló őrnök azt mondta, hogy „be vagyok jelentve”, és röpké fél óra leforgása alatt benyomakodtam addig a pultig, ahol előzőleg voltam. Az ügyintézőnő elment konzultálni a főnökével, ami után „állampolgársági kérelmem” alapjául elfogadta apám születési anyakönyvi kivonatát. Azt mondta, a *domovnicámat* egy hónap múlva vehetem át annál a tanácsnál, ahová be vagyok jelentve. De mivel egy hónap múlva nem leszek itt, az ügyet rábíztam az ügyvédnőre, és most, két hónap elteltével abban a reményben jövök a papírokért, hogy kész vannak (persze kiderül, hogy megint naiv voltam).

Ma (1992. június 22.) szörnyű hírek érkeztek Szarajevóból, és az osztrák *Zeit im Bild*ben közölt képek még iszonyúbbak, mint egyébként. Megint gránátokkal, vagy mikkel, lőtték a város központját, a Tito marsal utat, ahol sokan éppen valami ennivalót akartak szerezni. Rengeteg volt a halott, és sok súlyosan sebesült a földön vonaglott kínjában. Ilyen felvételek láttán rettegve gondolok megint arra, vajon mi lehet az ismerőseinkkel? *Úgy tűnt* – és előnt a hideg verejték erre a gondolatra –, *mintha* az árkádok alatt Dževadot⁹⁵ láttam volna ott feküdni, mindkét lábszárán megsebesülve. Nekem úgy tűnt, de remélem, tévedek. Ez legalább azt bizonyítaná, hogy él, ha nem hagyják ott elvérezni. Meg kell tudnom valami közelebbit a mieinkről, Nermáról,⁹⁶ ő, szentséges isten, hogy csináljam? Vajon mi van Ljubica Ostojićsal,⁹⁷ Enes Karićsal?⁹⁸ Ő, Enes, miért nem maradtál kint Amerikában, miért nem vitted magaddal a családodat is, minek jöttél vissza, ráadásul idő előtt? Mi van Nenad Fišerrel?⁹⁹ Tvrtkóval és Lidával?¹⁰⁰ Nermina Kurspahićsal?¹⁰¹

Megpróbálom fölhívni Belgrádot. Akárcsak néhány hónapja, most sem sikerül elérnem őket Ausztriából. Egy géphang azt mondja, hogy a kapcsolat megszakadt Szerbiával, Macedóniával és Bosznia-Hercegovinával. Crna Goráról miért nem mondanak semmit?

Egyre többet hallani a muzulmánok és a horvátok nézeteltéréseiről, sőt összetűzéseiről, különösen Nyugat-Hercegovinában. A Horvát Védelmi Tanács tulajdonképpen ketóosztotta Boszniát a kedvükért(a másik részét a szerbek akarják bekebelezni), az innen-

---

93 Milan (Miro) Zinaić, kultúrtörténész, ma Szlovéniában él.⁹⁴ Srđan Dvornik, filozófus, akkoriban könyvkiadói szerkesztő, majd ellenzéki újságíró, a Soros Alapítvány munkatársa.

95 Đevad Karahasan, író (Rada Iveković nem őt látta a sebesültek között).

96 Nerma Fejić-Pejić, Rada Iveković férjének, Goran Fejićnek a sarajevói nagynénje.

97 Boszniai írónő.

98 Író, a sarajevói Iszlám Teológiai Egyetem tanára, egy ideig kultuszminiszter volt Alija Izetbegović kormányában; a délszláv háború alatt lefordította a Koránt.

99 Filozófiát tanított a sarajevói egyetemen, később sikerült elmenekülnie Sarajevóból.

100 Tvrtko Kulenović író, egyetemi tanár és a felesége, Lidija.

101 Művészettörténész és publicista.

ső részét a horvátok most Herceg-Bosznának hívják, és már Nagy-Horvátország részének tekintik. A horvát Herceg-Bosznában egy bizonyos szörnyű Mato Boban¹⁰² garázdálkodik. Néhány Zágrábban eltöltött nap után megállapítom, hogy ez a Mato Boban mindennapos vendég a horvát tévéhíradóban, miközben én képtelen vagyok megtudni, hogy élnek-e még a barátaim, és vajon Mosztárban vagy Szarajevóban vannak-e.

...Ausztriában egyre élénkebb és aktívabb egy jobboldali, többé-kevésbé félfasiszta bajtársi társaság, a *Mannerbunde*. Félkatonai szervezet, van saját egyenruhájuk, fegyverük és vannak jelvényeik.

Rada

Belgrád, 1992. június

Drágáim,

nem tudom, írtam-e már nektek arról a két, Mašička Šagovinából¹⁰³ (Nova Gradiška mellett) menekült gyerekről, akikkel összebarátkoztam. Tavaly az első horvátországi menekültekkel érkeztek Belgrádba az egyik távoli rokonukhoz. A tizenegy éves kisfiú szolid, visszahúzódó, szinte komolynak lehetne mondani, holott valójában inkább gondoskodó, a húga pedig három évvel fiatalabb nála, cserfes és aranyos kislány. A fiú úgy viselkedik, mintha a kislány gyámja vagy apja lenne, olyan kis „fontoskodó” – nagyon meghatóak. Tavaly október elején segítettem a kislánynak beiratkozni az iskolába, a kisfiú akkorra már beiratkozott. A rokonuk, akinél laknak, egy idősebb asszony, úgy gondolta, hogy a kislánynak nem is kellene iskolába járnia, hiszen még kicsi, ráér. Utána gyakran meglátogattam őket. Megismertem az anyjukat is, aki csak nagy kinszenvedések árán, Bosznián keresztül tudott elvergődni Belgrádig (Boszniában akkor még nem tört ki a háború). Télen (ha az emlékezetem nem csal) váratlanul megérkezett az apjuk is, egy fiatal ember, teljesen kétségbeesve, mivel neki is el kellett jönnie a házukból, mindent hátrahagyva. Görcsösen zokogva azt ismételte: Elárultak bennünket! Elárultak bennünket! Mármint a katonaság. A falubeliek elszántan védtek a falujukat, de amikor végül mégis kénytelenek voltak segítségül hívni a katonákat, azok nem jöttek. Cserben hagyták őket. A támadók fölgyújtották a falut, nekik menekülniük kellett; szerinte a katonaság azért árulta el őket, mert Belgrád és Zágráb lepaktált egymással, és szándékosan hagyták őket a sorsukra.

Most annyit tudok róluk, hogy együtt vannak az egyik Kladovo¹⁰⁴ melletti menekült-táborban. Vajon hazamehetnek-e valaha? Nem tudom.

Egyszer, amikor még csak a gyerekek voltak Belgrádban, jelen voltam egy telefonbeszélgetésüknél, amikor értesítették őket, hogy az egyik ismerősük megsebesült. A kisfiú szorította a telefonkagylót, az arca vörös volt, a szeme könnyes (de uralkodott magán, nem engedte, hogy akár egy csepp is kicsorduljon), és azt ismételte: én tudom, ki tette, én tudom! Zavartan néztem rá, hitetlenkedve, hogy ő ekkora haragra gerjedt, ennyire biztos benne, hogy ki a bűnös, ennyire „tudja”, és nincs kétsége afelől, hogy esetleg nem máshogyan történt-e. Csak néztem őt, pedig talán inkább magamhoz kellett volna

---

102 A Herceg-Bosznai Horvát Közösség elnöke.

103 Szlavóniai falu Pécestől kb. 150 km-re délnyugatra.

104 Szerb város a Vaskapunál, a román határon, Turnu Severinnel szemben.

ölelnem, hogy együtt sírjunk. Csak akkor sírtam el magam, amikor már kijöttem tőlük, sírtam, amiért ő ilyen kicsi léteire már „tudja”, hogy neki már olyasmit „kell tudnia”, amit még a nála öregebbek is alig képesek elviselni.

Mindezt azért írom meg nektek (talán már másodszor, nem emlékszem), mert itt is és mindenütt egyre több a hozzá hasonló ártatlan kis lény. Az újságban naponta lehet ilyen történeteket olvasni, amelyekről majd' megszakad az ember szíve, pedig egyetlen ilyen élmény elegendő lenne egy egész életre. A Szarajevóból menekülő zsidók konvojában egy kislány, aki elszakadt a szüleitől, így imádkozott: „Kérlek, Istenem, óvd meg a mamát, a papát és a papagájt!” Egy másik kislány, aki Mosztárból jött Zimonyba, azt írta a házi feladatában: „Szeretnék láthatatlan lenni. Akkor hazamehetnék, és láthatnám a barátnőimet, bár lehet, hogy ők is elmentek Mosztárból.” Tavaly pedig, amikor az emberek menekülni kezdtek Szlavóniából és Baranyából, egy kisfiú így írta le, hogyan keltek át a Száván: „A csónak kicsi volt, mi meg húszan benne. Egy könnyesepp hija volt csak, hogy föl nem borultunk.”

Tartsátok vissza a könnyeiteket, drágáim!

Öllek benneteket, Radmila

Belgrád, 1992. június 26.

Drága Maruša, drága Rada!

Rosszul érzem magam. Az utóbbi napokban ideges és hiperaktív voltam; csupa egymással összeegyeztethetetlen dolgot csináltam egyszerre: meghosszabbítottam az útlevelemet (hátha elutazom), azon tanakodtam, elutazzam-e Macedóniába (oda hívnak egyedül) vagy falura, ugyanakkor különböző hivatalokba rohángáltam, hogy megkapjam végre a műteremlakást, amit papíron ugyan már kiutaltak nekem, időközben azonban joggalansul beleköltözött egy család, aztán vártam a mestereket, hogy megjavítsák az elromlott csapot és vécét... Úgy szorgoskodtam a lakásban, mintha a jövőben is itt szándékoznék élni a legnagyobb békében és nyugalomban.

Pedig békém és nyugalmam nincsen. Éjjelente hallgatózom: mindenféle zúgás-búgást meghallok, csak a bombák nem akarnak semmiképp zuhanni. Edzem az érzékszerveimet. Nem akarom, hogy bármi is váratlanul érjen. A legszükségesebbeket tartalmazó kis táskát már régen összekészítettem. Egyesek nevetnek rajtam, mások csodálkoznak. De én mindig el voltam készülve a legrosszabbra. A jó dolgok mindig is megleptek és zavarba hoztak. Különb is, azok úgyis olyan ritkák voltak.

Ma azonban elhagyott az erőm, összeroskadtam. Akármilyen történések is, nem mozdulok. Nincs erőm. Minden mindegy. „Magányos vagyok, mint egy fűszál”, azt hiszem, így hangzik Sylvia Plath egyik sora. Pontosan így érzem magam. Egvedül vagyok, és senkire se vágyom. Hogy senkire se vágyom, az régen nyugtalanított, most viszont azt se tudom, mit is kívánhatnék?! Vagy kit?!

Néhány napra hatalmába kerített az optimizmus, sőt szinte ujjongtam az egyetemisták sztrájkja miatt. Ők még a Jugoszlávia elleni ENSZ-szankciók életbe lépésének napján (1992. május 30.) szervezkedni kezdtek, élesen elítélték Miloševićet a kialakult helyzetért, és azt követelték, hogy alakuljon ideiglenes nemzeti megmentési kormány. Az egyetemisták sztrájkja (amit az Oktatási-Tudományos Tanács is támogat) június 15-én kezdődött, és még ma is tart. De a dolgok mai állása szerint nem tudom, meddig fognak kitartani. Milošević csak nagy nehezen fogadta őket, fennhéjázóan beszélt velük, egyet-

len követelésükre vagy kérdésekre se válaszolt, csak monologizált, kioktatta őket, hogy „a ti véleményetek csak ugyanannyit számít nekem, mint akármelyik paraszt vagy munkás véleménye”, valami ilyesmi, aztán dühösen elküldte őket.

Úrrá lett rajtam a reménytelenség. Úgy látszik, semmit se tehetünk ellene. Mindenki a lemondását követeli, az Egyház Memorandumot adott ki (elhatárolják magukat az effajta hatalomtól, és azt üzenik Miloševićnek, hogy senkinek a széke nem fontosabb az egész nép sorsánál és szabadságánál...), a Szerb Megújódási Mozgalom akciókat szervez (habár néhányan közülük inkább látszanak kiábrándult szerelmeseknek, mint politikai ellenfeleknek), mindannyian szervezkedünk... de mögötte ott „a nép”, folyton a népre hivatkozik, úgymond őt a nép választotta... én meg azt mondom: az isten bassza meg azt a népet, aki őt megválasztotta! Akkora benne az elhivatottság érzése, hogy továbbra is „port tud hinteni” Lord Carrington és a világ szemébe. Ő nekik port hint a szemükbe, ők meg jól seggbe lönek minket!

Vasárnap nagy népgyűlés lesz, az úgynevezett *Vitus-napi gyűlés*,¹⁰⁵ jó lenne, ha békésen zajlana le, mindenki abban reménykedik, hogy végre történik, végre megváltozik valami. Vajon ez a két dolog (a béke és a változás) összeegyeztethető-e nálunk?! Úgy szeretném, ha tennék valamit! Ha végre cselekednénk!

*Szeressetek bennünket, és szorítsatok nekünk,
Radmila*

1992. július 14.

A Bastille elesett!
Ugyan már!

Drága Radmila és Rada!

Megérkezés a szlovén állam felségterületére, brniki repülőtér, késő este: mindig utolsónak szállok ki a repülőgépből, aminek a „farkában” szoktam ülni. Ah! – „Sebastijan” márkájú hátizsákomban egymás hegyén-hátán az átkozott „monicám”, a könyvek, a négyönk levelezése, különféle papírok meg a többi kézirat – nincs belőlük másolatom, és nincs másik írógépem se, ezért most hurcolhatom őket magammal végig a repülőtérről betonon. Félúton előttem terem valahonnan egy nagydarab fickó, a reptéri személyzet egyik tagja, szóltanul átveszi tőlem a hátizsákot, a vállára veti, beviszi az épületbe, és a sor végére állítja. „Köszönöm, nagyon köszönöm”, kiáltom a fürge fickó után. A széles arcú szőke fiú elmosolyodik és eltűnik. Két sor kanyarog a két útlevél-ellenőrző pult előtt; jobbra valamilyen átlátszatlan üvegfű kabin. Lábjegyzeteket állok, hogy lássam, lent van-e valahol Rastko vagy Albert.¹⁰⁶ A biztonsági mágneskapuval szemben egy tömör ajtó, ott lehet bemenni Szlovéniába. Jó klausztrófóbiásan, „ravaszul” berendezett repülőtér, gondolom. A sorok alig-alig haladnak, mi, Szkopjéból jövő makedón-szlo-

---

105 Szent Vítus napja: Szent Vítus ókeresztény vértanú ünnepe a pravoszláv egyházban június 28-án; ugyan-ezen a napon volt a vesztés rigómezei (Koszovó) csata 1389-ben, ami az 500 éves török megszállás kezdetét jelentette, valamint ezen a napon érkezett Ferenc Ferdinánd Sarajevóba 1914-ben.

106 Albert Mrgole, szociológus és pszichológus, tanársegéd a ljubljanei egyetemen, a Polgári Ellenállási Mozgalom alapító tagja, az első RTM (Repülő Tanterem Műhely – alternatív elméleti és művészeti kezdeményezés) résztvevője.

vén–szerb utasok ötvenen, ha vagyunk. Centiméterről centiméterre rugdosom előre a hátizsákomat, s közben idegesen szívom egyik csempézett szkopjei „Lucky Strike”-omat a másik után. A harmadik útlevel-ellenőrző pult, illetve szűk folyosós kabinocská üres. Hangosan megszólalok: „A harmadikat mért nem nyitják ki?” A bal sorban álló egyik nő, aki a repülőben mögöttem ült, halkán és megértően csak annyit mond: „Valószínűleg nem vártak ennyi utast.” „Ennyi utast?!” Az ő sora gyorsan halad, ott azok mennek át, akiknek nem kell vízumdíjat fizetniük, tehát a horvát és szlovén állampolgárok. Az én jobb oldali sorom megrekedt. Fölállok, leülök, cigarettázom, lépek kettőt jobbra, kettőt balra, ennyi az összes hely. Egyszer csak azt hallom: „De hisz én nem vagyok szerb! Én nem vagyok szerb!”, kiabál hisztérikusan egy nő, miközben a szőke határőr egy nyilvánvalóan „szerb” útlevelet tart a kezében. A nő valami papírokat sze-deget elő, miközben a tulajdonát, a poreči házát emlegeti, mellette egy férfi áll, aki az újonnan érkezett határőröknek is elismétli, hogy „a hölgy nem szerb”, egy bajszos, sapkás határőr, aki valószínűleg a másik kettő előljárója, kiabálva a „nem szerb nő” papírját bökdösi, ami őt „Szlovénia területére” hozta: „Ez szerb okirat! Ez szerb okirat!” Az én jobb oldali soromban egy kis mozgolódás támad, az előttem álló férfiak lehajtják a fejüket. A szívem majd’ kiugrik a helyéből. Emelkedik a torkomban a düh és a keserűség, már csak egy kicsi hiányzik, és vagy hangosan zokogni kezdek, vagy még hangosabban üvölni. A „nem szerb” nőt egy idő után átengedték. Azt nem láttam, kellett-e vízumdíjat fizetnie, de azt még hallottam, hogy kétszer is azt mondta: apai részről horvát, anyai részről makedón vagyok. Ó, Istenem, micsoda nyomorúság! Hol lehet Rastko és Albert? Vajon várnak? De hol? Ha visszaküldenek, gondolom, akkor hiába tettem meg ekkora utat ezzel a dögnehez hátizsákkal! Ha a „nem szerb nő” miatt tőlem is megkérdezik, milyen nemzetiségű vagyok, akkor daczból is azt fogom monda-ni, hogy „szerb vagyok”, még ha pecsétet ütnek is miatta a homlokomra! Reszketek a dűhtől ebben az egérlyuknyi helyiségben, Szlovénia „előszobájában”, ahová belépni szándékozom. Itt ácsorgok és várakozom már teljes két órája. Az előttem lévő utolsó utasok azt magyarázzák a mogorva feketének (mindkét határőr nagyon fiatal), hogy szolgálati célból jöttek, mert az ő szkopjei cégüknek leányvállalata van Szlovéniában, valami szőlészeti és borászati cég, itt van az igazgatójuk is. „Nincs a homlokára írva, hogy igazgató!”, kiabálja a fekete határőr. Látom, hogy ezek az emberek Macedóniából jöttek, hallom a beszédükön, ugyanolyan az útlevelük, mint az enyém vagy mint az „én nem vagyok szerb” nőé, Szlovénia elismerte Macedóniát, miért kell akkor zaklatni őket, miért faggatják őket, hogy mennyi pénzük van, és mennyit akarnak belőle elköl-teni, és hogy hol fognak megszállni stb... Aztán ők is továbbmennek, miután mindent türelmesen és szolgálatkészen elmagyaráztak a „haza földjét” a „déliak rohamától” védő ifjú őrszemnek. Minden tagom remeg: még egy perc, gondolom, és szétrob-banok! Elöttem néhány albán férfi, akiknek különrajkák az útlevelét. Az albánok nyu-godtan leülnek.

Átnyújtom az útleveletem; záporoznak a kérdések:

„Miért jött Szlovéniába?”

„Magánügyben.”

„Milyen okból jött Szlovéniába?”

„Itt él a férjem.”

„Tudja ezt bizonyítani?”

„Nem.”

„Mennyi pénze van?”

„Száz márka.”

„Kérem a repülőjegyét!”

„Nincs vízuma!”

Kárörvendően vigyorog a No. 1.; egyenruhában és fegyverrel nem nagy kunszt ilyen kis helyen No. 1.-nek lenni.

„Hogyhogy nincs?!”, remeg a hangom a dühtől.

No. 1. ezt észreveszi, és győzedelmesen azt mondja: „Nincs. Valakinek kezességet kell vállalnia önért.” Elveszi az útlevelemet és a jegyemet, és beviszi az átlátszatlan üvegű kabinba, miközben még visszaszól: „Különben is, ki vezette be elsőnek a vízumkényszert?” Aztán visszajön. Leül a helyére és újságot olvas. Megszólítom a „bal oldali”, szőke határőrt, akin láttam, hogy kényelmetlenül érzi magát: ez valami új előírás, nem elég megfizetni a vízumdíjat? Tíz napja lépett hatályba a rendelkezés, hogy a vízumon kívül a JSzK állampolgáraiért kezességet kell vállalnia egy szlovénnek, válaszul csöndesen, lesütött szemmel. A fekete határőrnek azt mondom, hogy várnak rám odakint, mire ő vállat von. Egy arra járó határőrnőt megkérek, menjen át az átlátszatlan ajtó mögötti váróterembe, és értesítse a rám várókat, hogy itt vagyok. A nevük Močnik vagy Mrgole vagy mindkettő. Ő gyorsan visszajön, és azt mondja, nincs ilyen nevű odakint. Hangoosan szólította őket?, kérdem, mire azt feleli: nem, nem volt rá szükség, „nyilvánvaló, hogy senki se vár odakint”, és még hozzát teszi a hülyén kifestett képével: „De miért izgatja magát ennyire?” Az újságba temetkezett fekete határőrt felszólítom, hogy keressék meg a rám váró embereket, akik majd kezességet vállalnak értem. A No. 1. rám se néz. Elmegy mellettem a kifestett liba, és megismétli: „Ne izgassa magát!” Műanyagmosoly és egyenruhás önbizalom. Az albánok nyugodtan ülnek, és csöndben beszélgetnek. Sétálgatok – illetve szinte szökdécselek – és cigarettázom, sétálgatok és cigarettázom. Uh, ha most elkezdek torkom szakadtából üvölni! Fél óra múlva a No. 1. azt mondja: „Na, nézzük meg, várja-e valaki!” Kezében az útlevelem és a repülőjegyem. Engedelmesen követem a tömör ajtó melletti másik ajtóhoz: „Ugye látja, hogy nincs odakint senki”, vigyorog. Aztán kinyit egy másik ajtót: mögötte ott áll rémülten Albert és még néhányan. No. 1. azt kérdi: „Ez a férje?” „Nem, a barátom.” Fénymásolja Albert személyi igazolványát és az útlevelemet, aztán átmegyek a biztonsági mágneskapun. Odakint végigordítom a repülőtér előcsarnokát, hogy erről az „ócska filmekből vett átkozott nácizmusról” mindent meg fogok írni; a szitkozódásomból jócskán kijut Albertnek is. A váróteremben lévöket (miután rájöttünk a trükkre, a várakozók eltüntetésére) Albert hátul körbevezeti, hogy az érkező utasokat ne várakoztatassák még két-három órát. Mellesleg a No. 1.-nek Albert három órával azelőtt már megmondta, hogy név szerint kire vár.

Lee-nél egyik martinit iszom a másik után, egyik cigiről a másikra gyújtok, és „eresztem kifelé a dühömet”.

Ezután három napig csak aludtam.

Később magam is a legkülönfélébb történeteket hallottam arról, hogyan zaklatják az utasokat a szlovén határon.

Biljanátok

Már éjszaka van, késő éjszaka, mint mindig!

Drága Radmila,

végre itt vagyok a tengeren. Kiszellőztetem a házat, megnézem a fűgétet, hogy érett-e már valamelyik (sajnos, Jakob gyorsabb volt nálam), elsétálok a kis Szent Pelegrin kápolnához, és összesöpröm a tüleveleket, amiket a szél összehordott. A gránátalma éppen virágzik, de a magnólia az idén nem lesz valami szép. David azt mondja, a pálma pont annyi idő, mint én. A gyerekek nem tudnak vigyázni a dolgaikra. Anna boldog, mert minden vizsgája sikerült. Így szól, miközben belelógatja a lábát a tengerbe: „Hisz most majdnem olyan boldogok vagyunk, mint régen.”

Kedves Radmilám, bocsáss meg ezért a tengerparti giccsért, csak azt szerettem volna, ha ez a levél visz neked egy kis tengerillatot a belgrádi kánikulába. Biljanával csak futólag találkoztam Ljubljánában. Még mindig nem tért magához a repülőtéri sokk után, és mint szerbet egyáltalán át se engedik a horvát határon (június 9-én lépett életbe a törvény).

Indulunk Pulába egy barátunkhoz, aki elvisz bennünket vitorlázni. Végigmegyünk az Isztria-félszigeten, ami egy ideje már elég lehangoló látványt nyújt, mostanra meg végképp nyomasztó lett. Útlevelek, határok és horvát rendőrök, akik készségesen viselkednek velem, mivel a kocsimnak német a rendszáma, habár nincs jogosítványom. Az a rossz érzésem támad, hogy ezek az egyenruhások még akkor is udvariasan mosolyognának, ha közéjük hajtának, és elütném vagy ötüket...

Vitorlázunk. Jó szél fúj, süt a nap, itt vannak a gyerekek, itt a barátaim... mégis, Radmila, úgy érzem, már a tenger sem a régi. Szarajevó óta egyre csak hallgatok.

Nézem a tengert, ami már nem az az igazi tenger, keresgélem a szavakat, amik már nem jelentenek semmit, szemem előtt véres balkáni hordák képei peregnek – ahogy manapság a nyugati sajtó (és a szlovén is, mind gyakrabban) bennünket jellemez, és ez az egész történet engem egyre inkább a *sci-fi* regényekre és filmekre emlékeztet, amiket sose szerettem. Minél többet ordítanak a demokráciáról és a szabadságról, annál jobban elvesztjük realitásérzékünket, és annál inkább válunk emberekből pusztá számokká. A kis Jakob azt kiáltja a vízből: „Láttam egy halat!” Szegényke. Régen errefelé csak úgy nyüzsögtek a halak.

Radmila, néha azt hiszem, hogy megőrültem... Eszembe jutnak a tíz évvel ezelőtti verseim... Olyan sorok, mint...itt régen tenger volt, most meg nincs... ez csak valami tévedés lehet... árnyak a Boszporusz felett, asszonyok feketében, hercegovinai dohány... akkoriban fogalmam se volt róla, mit írok, ma pedig átkozom magam, amiért ezt írtam...

Radmila, kedves, mikor látjuk egymást... az a belgrádi találkozás túl rövid volt. Már Ljubljana sem a régi... Olyan, mintha Lego-kockákból lenne összerakva... Ez az egész szlovén optimizmus, meg a talmi csillogás (ne vegyék rossznéven, de nekem Kelet-Németország jut róla az eszembe), és minden férfi öltönyben izzad a 35 fokos hőségben... ami legalább emberi dolog. Az árak körülbelül hasonlóak, mint Németországban... Kevés barátom maradt...

Radmila, legalább te tarts ki, mert én már nem bírok...

Maruša

Belgrád, 1992. július

Drága Marušám!

Korčula! Korčula! – kiáltja bennem minden. Úgy szeretnék most ott lenni. A tenger, a tenger, ha csak láthatnám, ha csak beleszagolhatnék a levegőjébe. Akárcsak te, én is az után az igazi tintakék tenger után vágyódom. „Az ég és a tenger, akár a kék selyem, ráncatlan...”, írta Crnjanski¹⁰⁷ éppen Korčuláról.

Eljutok-e valaha is újra? Vajon mi van a barátnőmmel? Ő zágrábi, a férje korčulai, három gyerekük van. Verseket ír és asztrológiával foglalkozik. Katica Čulakova, egy makedón költőnő ismertetett össze bennünket. Összebarátkoztunk, sokat beszélgettünk a versekről és a csillagokról. Fogunk-e még beszélgetni valaha is ugyanúgy?

Drága Marušám, tele vagyok félelemmel. Itt már régóta minden beszéd úgy kezdődik, hogy *Kedves szerb testvéreim és nővéreim!* (vagy fordítva). Rosszul vagyok ettől. Gyűlölöm a többes számot. Én téged szeretlek, Katicát, Zdenkát és Biljanát, nem pedig a szerb vagy horvát nőket... Egyébként „Az emberből azért lesz költő, hogy ne kelljen oroszoknak vagy franciának lennie... hogy minden lehessen”... írta a drága Marinánk.¹⁰⁸

Radmilád

P. S.

Egy szót se a valóságról, az eseményekről! Belefáradtam a valóságba. De hát a vágyaim is a valóság része, nem igaz?!

R.

Megjött Panić,¹⁰⁹ elment a király (jobban mondva elküldték). Bús király – bús vég! Az ellenzék most Panićot „kapta föl”, vajon meddig fog ez tartani?!

Ljubljana, 1992. augusztus 17–18.

Drága Maruša és Rada!

Augusztus tizenkilencedikén az itteni „France Prešeren” művelődési ház egy „Négy nap Boszniáért” című rendezvényt szervez. Van itt egy Zenicából¹¹⁰ menekült fiú, aki néhány barátjának a festményeit is magával hozta. Zenica jelenleg a HOS¹¹¹ és a HVO¹¹² kezén van, azt mondja, ha nem ismert volna néhány embert csak úgy, „a városból”, akkor szerb létére sohase tudott volna Zenicáról megszökni. Šešelj is a zenicai börtönben volt. És létezik egy bizonyos *Zenica-blues* a „Zabranjeno pušenje”¹¹³ nevű zenekartól, ami az

107 Miloš Crnjanski (1893–1977) szerb költő, prózairó. Magyarul megjelent művei: *Čarnojević naplója* (1973), *Örökös vándorlás* I–II. (1941, 1967), *London regénye* (1975), *Egy csepp spanyol vér* (1979).

108 Marina Cvetajeva.

109 Milan Panić (1929), szerb származású amerikai üzletember (gyógyszergyáros), 1992. július–december: jugoszláv kormányfő.

110 Boszniai város Szarajevótól kb. 65 km-re északnyugatra.

111 A horvát Jogpárt fegyveres alakulata.

112 Horvát Védelmi Tanács.

113 „Tilos a dohányzás”.

utóbbi évek legjobb YU-együttese volt. Most szétszóródtak a nagyvilágban. A nagyvilágban?! Hiszen Nele Karajlić Belgrádban van, Đura meg Ljubljánában. Ez lenne a nagyvilág? Nem tudom. Lazička, galambom, nem tudnál eljönni egy kicsit te is a „nagyvilágba”, erre a „Négy nap Boszniáért”-ra?

Itt küldjük neked a *Határátlépési útmutatót*.

HATÁRÁTLÉPÉSI ÚTMUTATÓ (minden esetre)

1. Miladin,¹¹⁴ Badi és Borka¹¹⁵ az *Open Society Fund-Slovenia*, a Bölcsészettudományi Egyetem Szociológiai tanszéke és a „France Prešeren” művelődési ház vendégeként jönnek. Az OSF és a „France Prešeren” meghívóleveleit most küldjük, a Szociológiai tanszékét holnap.

2. Valaki elétek megy a határra. Abban az esetben, ha a határon nem találkozunk (akármilyen miatt), a következőképpen járjatok el:

a) A határőröknek mutassátok be a meghívóleveleket;

b) T. és K. a helyszínen kezességet vállal értetek;¹¹⁶

c) Tíz napra (vagy hosszabb időre: a meghívóleveleket így fogalmazzuk) kérjétek a vízumot; a vízum 20 DM-ba kerül (legalábbis július 14-én még ennyi volt). A pénzt visszatérítjük nektek márkában Ljubljánában (akárcsak az útiköltségeketet, természetesen).

3. Abban az esetben, ha valami váratlan baj vagy komplikáció adódnék, maradjatok a határon, és:

a) Telefonáljatok nekünk: 061 22 31 32 (Rastko)

226 210 (Mario)

221 776 (Snežana, a szervező)

33 22 88 („France Prešeren” művelődési ház)

120 193 (*Open Society Fund*)

150 001/ 388 mellék (Bölcsészkar, szociológia)

b) Ha a határon nem engednék meg nektek a telefonálást, akkor T. és K. telefonáljon az első állomásról. (Az Maribor, azt hiszem. Mariborban nagy baj esetén segítséget hívtatok: XY és ZT 062 xxx xxx vagy MARŠ 062 221 442 vagy 20 179.)

Belgrád, 1992. augusztus

Drága Biki, drága Maruša, drága Rada (ha már visszajöttél)!

Itt még mindig trópusi hőség van, és már arra gondolok, hogy ez a „sors keze”, itt a világ vége, nem menekülünk; vagy a Nap éget össze, vagy a bomba csap agyon. Melyik lenne a jobb?

---

114 Miladin Životić, belgrádi filozófianár, a nyolc tanár egyike, akiket a Bölcsészkarról eltávolítottak; a Belgrádi Kör alelnöke, a Polgári Ellenállási Mozgalom és a Belgrádi Hábortürelmes Mozgalom tagja.

115 Borka Pavičević, dramaturg, a Belgrádi Hábortürelmes Mozgalom, a Polgári Ellenállási Mozgalom és a Belgrádi Kör tagja.

116 Biljana Jovanović megjegyzése az útmutatóhoz: *T. és K. mint szlovén állampolgárok kezességet vállalnak értetek mint személyes vendégeikért: ti a barátaitok, rokonaik stb. vagytok, és mindezen meghívásokon kívül hozzájuk jöttök látogatába.*

Ha most jön el a világ vége, akkor itt talál engem csupaszon. Mihelyst hazaérek, lehányok magamról mindent, mert csak így lehet kibírni a hőséget. Az ablakok persze tárva-nyitva, habár az utcára néznek, és a szemben lévő ház karnyújtásnyira van, ahol ez a „bagázs” az utcán ücsörög egész nap, hűsöl, fecseg, zenét hallgat – akárcsak a többi prolilakótelepen, odabent nem is tudnának mihez kezdeni azon kívül, hogy esznek és alszanak. Én meg itt ingyen sztriptízt rendezek! Ők persze nem zavartatják magukat, na de, szavamra, én sem! Csak az hiányzik, hogy a végén kalapozzák. Úgyis olyan nehezen lehet megélni, ezért a túlélés semmilyen „módja” nem elítélendő. De a zsebekben fátongó üresség még mindig nagyobb a boltokban lévónél. Azt mondják, nemsokára látogató lesz. Szerintem egyedül az képzelhető el, hogy mindkettő kiürül. Az utóbbi hónapokban gyakran jutott eszembe: mihez kezdenék én (és a hozzám hasonló; az ismerőseim és a barátaim nagy része), ha „el kellene menekülnöm” – nekem egyszerűen egy árva vasam se lenne rá! Hisz látom, hogy azok, akik ide menekültek, tele vannak *pénzzel!* Köztudott, hogy az esetek nagy részében azok menekültek el, akik tudtak, tehát akiknek volt miből! A szegények ott maradtak szenvedni és elpusztulni. Én persze a polgári lakosságról beszélek, nem a fegyveresekről; ők amúgy sem szenvednek hiányt semmiben: legfőképp gyűlöletben és az „igaz ügyben” való hitben nem. Az „igazság” különben is mindig a „mi oldalunkon” van. Mindig „nekünk” van igazunk, bármelyik oldalon állunk is.

Egyébként a menekültekről akartam írni, akik már egy külön (természeteszerűleg homogenizálódott) csoportot alkotnak. Kezdetben nagyon kétségbe vannak esve, de aztán hamar összeszedik magukat, és készek rá, hogy bármi áron megtalálják és biztosítsák a „helyüket a nap alatt”. A fenyegetettség érzését gyorsan föl váltja a „nekem jogom van erre meg erre...!” állapota. Mivel saját helyzetükért nem érzik magukat felelősnek (és miért is éreznék), sőt, és mivel a bűnösök valahol másutt vannak (mint általában), az ellenük elkövetett „bűnért” bennünket okolnak. Bennünket hibáztatnak azért, hogy nem éltük át azt, amit ők átéltek, hogy nekünk bezzeg van „mindenünk”. Így történt, hogy kezdetben „bűntudatból” és együttérzésből adtunk nekik ezt-azt abból a „sok mindenből”, amink van. De az akkoriban érkezettek valahogy szerencsétlenebbek, elveszettebbek voltak... Mostanában már másmilyenek jönnek: a mindenre elszántak, olyanok, akik feltörik és elfoglalják a lakásokat, elveszik mások munkahelyét... Most nyáron, amikor az ember többet van a szabadban, valahogy lezserebb az élet, és minden olyan magától értetődő... ők gyakran (leggyakrabban) úgy viselkednek, mintha nyaralni jöttek volna: éjjel-nappal a presszóban ücsörögnek, strandolnak, luxusautót vezetnek... Ha megjön az ősz, nem tudom, vajon nekik vagy nekünk lesz-e rosszabb?! Lassan-lassan kialakul bennünk a fenyegetettség érzése, ők pedig egyre harciasabbak. Sokan a közelben laknak, például a szomszédban, Marijelnál és Milutinnál, és elfoglaltak egy egész emeletnyi üresen álló lakást, amelyekre az „öreik” vigyáznak. A gyerekeikkel Dača is szokott játszani az utcán, egyikőjükkel össze is barátkozott, hazahordja ebédre. M. elmesélte, mi történt, amikor Dača először hívta föl játék után hozzájuk ezt a fiút meg egy másik, itteni srácot. M. megterítette nekik, az „itteni” szomszéd fiú nem kért – „a szüleim megtöltötták, hogy máshol egyek” –, de a másik kölyök asztalhoz ült, és simán fölfalt mindent, pedig M. azt mondta: „Fogadok, hogy már ebédelt.” Ő már tudja, hogy egyetlen lehetőséget sem szabad „elszalasztania”, ha ehét – az életösztön mindennél erősebb. De ha eszembe jutnak azok a kedves Mašička Šagovina-i gyerkőcök, akiket jól ismerem, akkor rögtön elérzékenyülök. Úgy tűnik, a szerencsétlenséget is közelről kell ismerni ahhoz, hogy véleményt tudj mondani róla. És minden egyes történet maga a megtestesült szerencsétlenség.

...Ő, hogy megrendültem ma reggel: megpróbáltam leszedni a szekrényről egy plakátot (az új irodámat akartam „szébbé varázsolni” vele), és nem tudva, mit veszek le, le-

vettem M. Berber selyemre nyomott plakátját – Vuk Karadžić portréját, amely alatt egy Stevan Tontić¹¹⁷ által kiválasztott, Vuk gyűjtötte népdal részlete van:

Sarajevo, što si neveselo,
Ali goriš, al te kuga mori,
Al te Jovan hajduk porobio?¹¹⁸

Micsoda rossz ómen! Vajon mi van Stevannal és a többiekkel?

Radmilátok

New York, 1992. augusztus 21.

Drágáim, drága Biljana, Maruša és Radmila!

Minden olyan, mint egy *nightmare*-ben.¹¹⁹ Éjjel azt álmodtam, hogy Gorant Rómában megölte egy orvlövész, amitől halálra rémülten fölriadtam, és nem mertem neki elmészélni az álmomat, csak még szorosabban átöleltem. Egész reggel ez az álom járt a fejemben, és úgy döntöttem, hogy ez nem valamiféle „rossz előjel”, hanem csupán az attól való félelmemnek a megtestesülése, hogy elveszítem, hogy történik vele valami... hiszen számomra már csak Goran maradt meg a hazából. Aztán később lassan-lassan, úgyszólván minden megmagyarázható ok nélkül aggódni kezdek Ivanért, várom, hogy fölhívjon, hogy gratulálhassak neki a születésnapja alkalmából, és ha nem hív, akkor én telefonáljak neki. Emlékszem, a születésnapján általában minden évben valami rossz dolog történt; eszembe jut az 1968-as Prága elleni szovjet invázió, aminek hírére hajnalban szinte kizuhantam az ágyamból. Az 1968-as nyugtalan tavaszt követően Zágrábban éppen a diplomavizsgámra készültem, a szüleim Rijekában voltak, félelmemben fölhívtam apámat, hogy megbeszéljem vele ezt az egész dolgot, és az elkövetkezendő éjszakán a locsolókocsik zúgásáról azt hittem, hogy tankok, és verejtékben úszva ébredtem föl. Azon a nyáron a zágrábi városi tanács kivágatta a Drašković utcai hatalmas, árnyas, pótolhatatlan fákat, hogy kiszélesíthessék a villamosmegállót... Nem tudom, akkor hol volt éppen Ivan. Az elmúlt „unforgettable summer 1991”-et – ahogy a Belgrádban élő külföldiek nevezték keserűen, akik közül egy se utazhatott el nyaralni (akkor még nem tudtuk, hogy ez a mostani, 1992-es még rosszabb lesz) – Belgrádban töltöttem, aztán Ivan születésnapján pont a svájci Disentisben voltam, ahonnan fölhívtam; azokban a hetekben nagyon bizonytalan volt, mit hoz a jövő a számunkra. Akkor is nagyon féltettem Ivant. Örökké féltem őket, Gorant és Ivant.

Nem tudom, mi van Nenad Fišerrel Szarajevóban. Nenad, hallasz engem? Amikor utoljára sikerült vele beszélnem, akkor azt mondta, hogy ő és Nevenka a barátaikkal „meditálnak” a háború ellen, hogy az is segít, ha már semmi más lehetőség nincs. Nenad, kedves, segít-e még rajtatok a meditáció?

...„Etnikai tisztogatás” itt nálunk, New Yorkban is van! A Tudor City-i lakástulajdo-

---

117 Szarajevói költő, 1993 januárjában sikerült kimenekülnie a városból.

118 Mért búslakodsz, Szarajevó,
Tűz ütött ki, pestisjárvány pusztít,
Avagy Jován betyár foglyul ejtett?

119 Réomásom.

nosok szövetségétől kaptunk egy körlevelet, melyben fölszólítják a lakókat, hogy írjanak alá egy tiltakozó beadványt a hajléktalanmenhely megnyitása ellen (ami nem is a lakóparkon belül lenne, hanem a szomszédságában). Mert a szerencsétlen *homeless*ek errefelé valóban „rossz társaságnak” számítanak. Az a fontos, hogy ne lássuk őket, akár csak a koncentrációs táborokat. Csak minél messzebb legyenek tőlünk. Csupa „kaukázusi”¹²⁰ fehér polgár”: egy rendes, szolid, fasisztoid környék! Ugyanazok az emberek, akik a kerületükben nem akarnak szegényeket látni, a kutyáikat pórázon sétáltatják, és „kézi szerszámmal”: kartondarabbal, papírral és kislapáttal gyűjtik utánuk a kutyaszart. Attól nem undorodnak, a hajléktalanoktól pedig igen, mert az otthagytott kutyapiszok darabjáért száz dollár a büntetés. A Harlemben persze nem jár büntetés se az emberi, se a kutyaszaréért. Oda még a kukások se mennek be. A mi bájos Tudor City Greens lakóparkunk bejáratánál pedig az a figyelmeztetés áll, hogy minden errefelé lófráló *homeless*-kinézetű, „gyanús egyént” ajánlatos bejelenteni a rendőrségnek (amely állítólag igen szolgálatkész), mert az ilyen alakok ártanak a környék jó hírének.

Szeretlek titeket, Rada

1992. augusztus 25.
Kórház. Hol? Valahol. Bárhol.
(Ljubljana)

Drága M., R. és R.!

Elcserélem a vesémet új belekre, bőrre s egy jó gyomorra; rossz álmaimat egy jóra, fehér fogaimat sárgákra, bal karomat egy jobbra, talpamat egy tenyérre...

T. Š. a kórházba kerülésem előtti éjjel („Négy nap Boszniaért”) azt mondja: „Biljana, én részeg vagyok.” És remeg. Finoman remeg. Meg akartam tőle kérdezni, hogy mi baja. Csak nem a hasad fáj? Valami a hasadban, bent? A veséd, a gyomrod vagy a beleid?

A „közömbös” arcú, köpcös orvos azt mondta, rám se nézve: „A műtőasztalra! A műtőasztalra vagy meghal.”

Amíg a műtőasztalig, azaz a szikéig eljutottam (amivel fölvtágták a hasam lentről egész fölig – nagyon csúnyán), addig csupa kín voltam, elmerültem a fájdalomban. Élni vagy meghalni – ez elég „közömbösen” hangzott. Én *önmagam*at akartam.

A kórház rendje és hierarchiája¹²¹ másodszer is megsemmisíti az embert; először a fájdalom, aztán a kórház.

A műtőasztalon, azaz a kés alatt egy csinoska nővér azon igyekezett, hogy az orron keresztül bedugjon egy szondát – *a gyomromba*. (Ez még mindig az én gyomrom, még ha vizsgálják, trancsirozzák, belebámulnak és beletúrnak is.) Fölsikoltottam. Valami szakállas, kékszemű alak fönről, a plafon irányából, a mellől a borzalmas lámpa mellől azt hadarta fojtottan, de határozottan: „Nálunk ezt így muszáj.” (Nálunk?! Hol az a nálunk?!)

---

120 Utalás Rada Iveković egyik előző levelére: „A fehérek errefelé, isten tudja, miért, kaukázusiaknak nevezik magukat (a többi elismert faji csoport a spanyol amerikaiak, az afro-amerikaiak stb.). Ez neveléses számomra, ha arra gondolok, hogy az oroszok a kaukázusiakat meg négereknek tartják...”

121 Biljana Jovanović megjegyzése: *A YU-kórházak (és persze nem csak azok) kisebbfajta paramilitáris intézmények + szocialista örökség + tradicionalizmus + szegénység + az orvostudomány hamis hatalma + új ország + stb.*

„Miért kiabál?” – mondom én lenről, az asztalról, nagyon alacsonyról.

„Tessék?!¹²² – szól vissza főnről, a lámpa mellől, nagyon magasról.

„Miért kiabál?”

A szakállas egészen közel hajolt az arcomhoz, és dühösen rám sziszegte: „szemtelen”. Elementében még odavetette: „Tanuljon meg szlovénül!” A szondás nővért megkérdeztem, hogy ez fog-e operálni, „nem”, mondta; akkor jó.

És most itt vagyok: gyógyítanak. Itt a gyógyítás úgy zajlik, hogy a főnök, tehát a köpcös orvos a beteg ágyánál kinyilatkoztat valamit, miközben körülötte a kíséret alacsonyabb rangú tagjai szemlélődnek, nevetgélnek és sugdolóznak, az egyszerűbb udvaroncok pedig nem kötik át a sebedet fél napig, és dühösek, ha az alkarod megdagad a kilyukadt vénától. Az amputált lábú asszonyt órákig hagyták kicsavarodva feküdni az „ágytálon”. Ha csöngetsz, akkor körülbelül fél óra múlva jelennek meg. A kórház egyébként félig üres, a mi osztályunkon tizenvalahány „nem létező egyén”, azaz páciens van. A levágott lábú asszony kérte a „tolószékét”, mire az egyik orvos azt mondta, „rendben”, a nővérek pedig azt, hogy „nem”, és a dolog ennyiben maradt.

Különb is, ki mondta, hogy a levágott lábú, félvak asszony egyáltalán létezik? Vajon kényszeríti „őt” valaki is arra, hogy kora reggelenként akrobatikus ügyességgel átvesse magát az ágyból a tolószékbe (a kórházi-tábori ágy beágyazása külön történet), miközben „tolószékét” meg nem adnak neki?

A régi történet a hatalomról, amely kisebb-nagyobb részekre van felosztva. Persze annak a legrosszabb, akinek a kisebb rész jutott; ő szörnyen kínlódik: szeretné növelni a részesedését.

Az ajtóból néha megkérdezik: „Hogy van?” De kicsoda? Hisz itt nincsenek is emberek. Itt csak szondák és szondasegédék vannak.

Az igazság az – az igazságot pedig az én kétszer nyiszált gyomrom is szereti, meg a kilyukadt vénám és a testem többi bonyolult része is –, hogy e szondauraságok és szondasegédék között elvétve akad egy-két ember is. Itt például hárman vagyunk. A többi a személyzet.

Biljana

Párizs, 1992. szeptember

A háború ideje

Úgy érzem, amióta ez a háború elkezdődött, az idő újra ugyanolyan lassan telik, mint gyerekkoromban. A gyerekeknek más a viszonyuk az időhöz, idősebb koromban mindig sóvárogtam az után a lassúdad idő után, aminek nem sietős a dolga. Annak az időnek olyan illata volt, mint az én Novi Marof-i¹²³ nagyanyám öreg szekrényének, amelyben hímzett monogramú, súlyos vászontörülközők sorakoztak, a tetején pedig almák és birsek ültek szép egyenes sorban.

Ez a mi első háborúnk.

Nem tudtam, hogy a háború is lelassítja az időt. Úgy tűnik, mintha nem néhány hónapja lennék Párizsban, hanem már évtizedek óta. Ennek a lelassult, háborús időnek

---

122 Az orvos szlovénül válaszol Biljana Jovanović szerb kérdésére.

123 Varasd melletti horvát falu.

nincs meg az varázsa, ami a gyerekkori, elveszett időnek volt. Vajon megállítottuk az öregedést, vagy az öregség már itt van, és most tart, ahogyan tartott a gyerekkor is, egyenes vonalúan, folyamatosan?

Ugyanakkor az elmúlt időszak teli volt eseményekkel, és minden, ami megtörtént, már oly messzinek tűnik.

A tavalyi szimpózium idején, amit jugoszláv és francia kollégáimmal rendeztünk a búvájos pireneusi városkában, Céret-ben, a háború Horvátországban megtorpanni látszott. Ez 1991. szeptember 15–22. között volt. Ez a szimpózium tette akkor lehetővé számomra, hogy még egy ideig Franciaországban maradjak. Fölhívtam a főnökömet, a zágrábi Bölcsészettudományi Egyetem filozófia tanszékének a vezetőjét, hogy maradhatok-e még, és ő azt mondta, igen. Zágrábban akkoriban már gyakran volt légiaradó, az emberek lent ültek a sebtiben óvóhellyé alakított pincékben. Korábban figyelemmel kísértem ezeknek az óvóhelyeknek a létesítését, és nem értettem vele egyet. Szerintem ez a háborúba való beleegyezést, a belső fasizmus megerősödését, az erőszakra való hajlandóságot jelentette. Egy évvel később erről az egyébként érdekes tanácskozásról, ahol a külföldi kollégákon kívül mintegy tíz (akkor még) jugoszláv: zágrábi, belgrádi, szarajevói, ljubljana-i filozófus is részt vett, kiadtunk egy zömmel jó referátumokat tartalmazó gyűjteményt. Itt megjelentettük a francia kiadást, Zágrábban pedig, a *Filozófiai értesítő* című folyóiratban a szövegek fordítását. Aztán nemrég (egy közvetítőn keresztül) azt üzenik nekem Zágrárból, hogy „nem áll módjukban” két belgrádi szerző referátumát közölni a gyűjteményben! Én természetesen fölháborodom, és éles hangú levelet írok nekik az efféle, a filozófia berkeiben véghezvitt etnikai tisztogatás ellen. Ezután ők kerülő úton a tudomásomra hozzák, hogy állítólag nem a szerkesztőség a hibás, ők csak a horvát Tudományügyi Minisztérium utasítása szerint járnak el, amely így interpretálja az ENSZ-nek az új Jugoszlávia, azaz Szerbia és Montenegro elleni szankcióit! Én megszerzem és elolvasom az ENSZ-határozat szövegét, és látom, hogy valójában a szankciók tendenciózus és rasszista horvát *interpretációjáról* van szó, nem pedig magukról a szankciókról! Azok ugyanis nem egyes személyek ellen irányulnak, hanem csupán az állam hivatalos képviselői ellen. Egyébként is, az a két ember a franciák vendégeként egy *franciaországi* tanácskozáson volt, nem pedig Horvátországban! És különben is, a horvát szerkesztőség nyilvánvalóan gyáva állami talpnyalók és nacionalisták gyülekezete, ha ezt képes megtenni.

Rada

Párizs, 1992. október

Drágáim,

már látom a jövő század forгатókönyvét, ami egy kitűnő történelmi regény szüzséje is lehetne egyben: egy sor kisebb-nagyobb háború és konfliktusgóc – amelyek közül ez a mostani balkáni háború lesz a legelső, legnagyobb és legfontosabb, s részben ürügyül is szolgál a többihez – a Balkántól egészen Turkesztánig, vagy keleten Ázsia túlfeléig, körbe a világon, amíg csak a Kelet össze nem ér a Nyugattal. Európa önmagát mindig is Keleten lévő határainak átszabásával definiálta, s földrajzi határának éppenséggel a Sárga-tengert tekintette. A történetben a főszerepet mindenesetre a volt szocialista országok és a volt és jelenlegi iszlám országok játsszák. A nagy, vörös Vasorrú bábát sikerült elpusztítani – hát akkor mi lesz az új polarizáció fő tengelye? A konfliktusok új ideológiája

aránylag hamar körvonalazódhatna, s azt már látni, hogy az iszlám szerepe mindebben nem volt se véletlen, se mellékes (Irán talán csak a kezdet volt, akárcsak az azt követő Öböl-háború), habár végleges talán nem lesz. A Nyugat és Japán, valamint Amerika és Európa polarizációja az érdekek ezen átrendeződése során (az új munkamegosztással és az érdekszférák újrafelosztásával) talán elsimulhat. Ivánnak lesz dolga bőven. Az iszlám tényező megjelenése nálunk (amit egyébként a Nyugat értetlensége hozott ránk, és amit el lehetett volna kerülni, mert *nem* Izetbegović hozta be, hacsak hitelt nem adunk 1983-as bírának és börtönőreinek!) garantálja, hogy a háború kiterjed Közép- és Távol-Keletre, és mindaddig eltart, amíg Európa végre (mikor?) föl nem fogja, hogy ő meg Ázsia az úgynevezett eurázsiai kontinens *elválaszthatatlan* egységét alkotják. Minél előbb megértjük ezt, annál jobb, különben lefolytathatunk még néhány szecessziós háborút – ha megéljük (bár jó esélyünk van rá, hogy még azelőtt teljesen megsemmisítjük magunkat).

A kommunizmus bukása és a hidegháború vége (ha az erőviszonyok szempontjából nézzük) csupán a kétpólusú modell egyik fele számára jelentett vereséget. A dualizmus azonban tovább él, és sajnos örületes erővel próbálja önmagát újjászervezni. Az „első világ” megmaradt. A „második világ” elpusztult, és a mindent magával sodró átrendeződés a „harmadik világot” is elnyelte. Mi jön mindezek helyett? Ezt most még csak találgatni lehet. Valószínűleg az átalakult „harmadik világ” veszi át az egykori „második világ”, tehát a kommunizmusban újjászületett Vasorrú bába szerepét. A színskálán a zöldnek és a pirosnak amúgy is ugyanaz az intenzitása, illetve a hullámhossza, a színvakok nem tudják őket megkülönböztetni. Kelet-Európa tönkrement országai – a maguk elmaradott gazdasága, politikai-ideológiai szerepük elvesztése és a háború folytán közös irányba haladván – a fénysebesség gyorsaságával válnak az (egykori) harmadik világ speciális alakzatává. Ebben a (zöld) iszlám is szerepet fog játszani, de rajta kívül egy másik zöld szín, a nyugati természetvédők zöldje is csatlakozik az új Vasorrú bábához. És csatlakoznak mások is: valamennyi nyugati szociális mozgalom, különösen a nőmozgalmak, a békemozgalmak, az emberi jogi és kisebbségvédő mozgalmak, a bevándorlók jogait védő mozgalmak, a humanisták és az egykori baloldalnak az a része, amelyik képes volt újjászervezni önmagát, s aminek érdemes volt megmaradnia – és ami most lehajtott fejjel a háttérbe vonult. Így fog apránként újjászerveződni a régi-új hidegháború, a helyi háborúk és a (beláthatatlan következményű) *helyi háborúk sorozatának* új ideológiai frontja. Ez az új front is különbséget fog tenni „haladó” és „reakciós” között, csak ez alkalommal mások lesznek az előjelek és a prioritások, sőt, talán az elnevezések is. A „harmadik világ” (amit valószínűleg máshogyan fogunk hívni, de ami vele lesz azonos) egy teljesen új korszakába lép majd, különösen az a fele, amely ma a halálán van (Afrika nagy része). Olyan új elméletek születnek meg, melyek naiv elődjének talán a posztkolonializmus hatvanas évekbeli első korszakának „harmadik világ” iránti romantikus lelkesedését tekinthetjük. Az új felosztás legalapvetőbb jellegzetessége az, hogy a gyöngébb oldal gyöngesége egészen nyilvánvaló, ezért egyelőre nem világos, hogyan lesz képes egyáltalán ellenállni a másik oldalnak (ebben az értelemben az iszlám vagy más ideológiák szerepe még nincs tisztázva). Az említett háborúk egy része a mi területünkön folyik és fog folyni a jövőben is. Tehát a Kelet és a „zöldek” (persze más színek mellett) – minden tekintetben. Jelenleg Nyugat-Európa és az USA egymásnak dobálják a forró krumplit. Ha majd (talán nem-sokára) lezárul a világ újrafelosztása, akkor valószínűleg (Japánnal közösen) megállapodnak a közös érdekekről és érdekszférákról. A felosztás azonban magának Európának a szövetében is végbemegy. Nyugat-Európa szinte kettéhasad abban a parcellázásban, amely ezúttal talán nehezebben és véresebb körülmények között fog lezajlani, mint a legutóbbi osztozkodás alkalmából – s végül Nyugat-Európa ott találja magát a barikád *mindkét* oldalán. Ez a „mindkét oldalisága” *nem* csak öröklött politikai rendszereiben és a csu-

pán saját *nyugati* részét egyesíteni (ki ellen? – ez csak most válik számára világossá) akaró törekvésében nyilvánul meg – mégpedig az utolsó utáni pillanatban –, *nem* csak a kettészakadt, aztán összefércelt Németországban, *nem* csak az erős, extrém jobboldal és a demokratikus erők közti ellentmondásban, *hanem* gyarmati örökségében *is* (a nagyvárosokba Európán kívülről bevándoroltak, *ces malaimás*), az iszlám bástyaiban, melyeket saját muzulmánjait eltávolítandó épített föl vagy fog fölépíteni (Boszniában vagy – ha kell – Franciaországban és másutt is), valamint nacionalista centripetális erőiben stb.

Radátok

Belgrád
Szép remények – téli álmok
1992. november

Drága Maruša, drága Rada!

Szeretnék medve lenni, hogy legalább ezt a telet átaldudhassam. Milyen jó is lenne elaludni! Ennél már csak az lenne jobb, ha egy szebb valóságban ébredhetnék fel.

Elcsigázott a sok rossz hír és beteljesületlen vágy. Aludni szeretnék.

Úgy érzem, mintha régen minden szebb lett volna. Hogy akkor még volt öröm. Mostanra mintha minden elolvadt, elszivárgott volna. Vajon mindennek el kellett múlnia és ezeknek a mostani szörnyűségeknek megtörténnie ahhoz, hogy rájójjak, rájójjunk, mennyivel jobb, szebb – és könnyebb volt minden? Vagy ahogy Aleksa Đilas¹²⁴ mondja abban a szép, nosztalgikus írásában a száműzetésről és hazatérésről: „...Úgy tűnt, mintha a Paradicsomban lettem volna, de mintha a saját hibámból nem lettem volna ennek tudatában, ezért nem is találtam benne élvezetet. És épp ez a fölismerés most maga a pokol.” Kedveseim, úgy tűnik, immár minden Paradicsom elveszett Paradicsom.

Levelet írtam a barátnőmnek Korčulára, de csak egy szkopjei barátnőmön keresztül tudtam hozzá eljuttatni, ez volt az egyetlen lehetőség, de mi lesz, ha holnap nem küldhetek senkinek se levelet, se faxot, ha többé sehová sem írhatok, ha nem kaphatok hírt felőletek, ha... Ezért most írok, hogy előre is behozzam, amit majd el fogok mulasztani, hogy később kevésbé hiányozzatok. De vajon lehetséges ez?!

*Szeretlek benneteket,
Radmila*

Dátum nélkül
Belgrád

Drágáink, drága mindnyájunk,

Levél (levelek) helyett itt küldjük nektek Stevan „Képek” című versét. A „Képek” más versekkel együtt negyven napig utazott a *Književne novine*-ig. A Stevannak írt levelünk-

---

124 Tudományos munkatárs a cambridge-i egyetemen.

ben említeni se mertük a „Képek”-et, csomagban pedig tilos újságot küldeni. Többé nincsenek szavak, csak KÉPEK.

R. és B.

STEVAN TONTIĆ: KÉPEK

I

Kéklík a szerbek teste a patakban,
Megzöldült horvátok a fölperzselt tisztáson.
Az iskola padlóján leölt muzulmánok
    beszáradt vére feketéllik.
Nafogyatkozás bíborszínű délben.
Cseresznyeszirmok fehér tündöklése
    a vakító virágkavalkádban.
Sápaszt a szégyen s a fájdalom.

II

A gödréből kifordult szemben a világmindenség csillagpora.
A levágott bal kéz ujján karikagyűrű – a szeretet utolsó intése.
A fehérruhás mullah átmetszett hangszálaiból
Allah nevének hangjai bugyognak.

III

Kiszakadt szemek a porban.
Szétzúzott koponya szétzúzott macskakövön.
A karok s a lábak szerteszét hevernek, önmagukban,
idegenül, letépetten az egyedülálló lényről,
ki egykor az „ember” névvel illette önmagát.
A vörös vértetek elkülönülve a fehérvérsejtektől.
A halott agyának rendbe szedett gondolatai
szétperegtek az acélszürke járdán,
a bőrfoszlányok ott libegnek róla még a szélben.
A hát tömör tömbje súlyos jelenlételet áraszt.
A tüdőlebenyek színes rongyaiból
oxigéngömböcskék szállingóznak fölfelé,
vissza a Teremtő Isten magasába.

Válogatta és fordította, a bevezetőt
és a jegyzeteket írta
Potoczki Klára